

МАҲМУДЖОН СОДИҚОВ

ЭРКСЕВАР, ХУРРИЯТПАРВАР ЭЛ
ВОРИСЛАРИМИЗ

ТОШКЕНТ
«КАМАЛАК»
1992

Кенг китобхонлар эътиборига ҳавола этилаётган ушбу рисолада олс ўтмиш даврлардан буён саҳоватли, муқаддас ўзбек заминида яшаб келган аجدодларимиз, бобокалонларимизнинг жисми-жонига, дили-шуурида эрк, озодлик, ҳурлик ва мусгафиллик туйғулари ҳамиша булоқ янглиғ жуш уриб, улар ма на шу руҳда шаклланиб-тобланиб, ўз сеvimли элу юртига, халқига садоқат билан хизмат қилиб келганликлари тўғрисида баҳс юритилади.

Рисоладан бизнинг эрксваар, ҳуррият-парваар донишмаид аждодларимиз Ватанимиз тарихи, унинг тадрижий тараққиёти давомида қанчалаб синов-синаотларни ўз бошидан кечирган ликлари, она диёр ҳудудига мўри-молоҳдек бостириб келган не-не ажнабий истилочиларга қарши кўкрак кериб уни мардонавор химоя этганликлари, бу олнжаноб мақсад йўлида ўз азиз жонларини нисор қилганликларини тараннум этувчи кўлаб жонли, жозибадор лавҳалар ўрин олгандир.

Рисола ўзбекистон тарихи, унинг бой маънавий-маданий мероси билан қизиқувчи зукко ўқувчилар учун манзур бўлар деган умиддамиз.

Мазкур рисола Тошкент шаҳридаги «Мададкор» кичик корхонаси бош директори Талъват Қоспмовнинг саъй-ҳаракати ва мадади асосида чоп этилди.

КИРИШ

Яқин-яқин даврларга қадар ҳатто ўй-тасаввуримизга бир лаҳзада сиғдира олишимиз мушқу. Ўлган ҳозирги дориломон, истиқлол шабадаси эсаётган кунларга етиб келганимизга минг бор шукроналар бўлсинки, мана, ниҳоят, азиз авлод-аждодаларимиз руҳи шод бўлиб, бу кун она юртимиз узра мустақиллик байроғи мағрур ҳилпирай бошлади. Шоир: «Бу кунларга етганлар бор, етмаганлар бор», деб бежиз куйламаганидек, кўп замонлар оша қалди дол, бағри хун, дили пора бўлиб, «ўз ёнига ўзи қоврилиб», тили, дили ва дини бошқа ажнабий босқинчилар, келгиндилар асоратида топталаниб, бор-будидан, борҳисоб моддий бойликлари-ю, жавоҳирларидан маҳрум этилган, бугина эмас, ҳатто ўзининг минг йиллар қаърига бориб туташувчи кўҳна бой тарихидан, бетакрор чиллий қадриятларидан, ғурур-ифтихоридан ҳам сунъий тарзда йироқлаштириб келинган менинг муштипар, жафокаш халқим эндиликда ўз-лигини таниши, қалди-бастини ростлаш, хўрланган миллий ғурурини, асрий ва аслий қадриятларини тиклаш, дини-имонини мустақкамлаш, истиқлол сари юз буриш борасида илк қадамлар ташламоқда. Неча асрлар давомида халқимизнинг асл фарзандлари, марду-майдон ўғлонлари, зиёли, зукко донишмандлари тиним билмай курашиб, орзиқиб кутган умид-армонлари, эрк, ҳурлик ва мустақиллик йўлида чеккан заҳматлари, оҳу-нолалари, берган ҳисобсиз қурбонлари, иншоолло, ўз самараларини кўрсатадиган, ризқ-рўзимиз, нонимиз бутун, имон-эътиқодимиз баркамол, ҳаётимиз осуда, тўкин юртимиз обод, тинч, фаровон бўладиган замонлар бўй кўрсатаяпти.

Жумҳуриятимизнинг ҳозирги раҳнаҳолари юргизаётган халқпарвар сиёсат, сиёсий ва иқтисодий мустақил тараққиёт йўлида қўйилаётган дастлабки мардона одимлар, ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизда, кундалик муомала жараёнида ўзбек тилининг давлат тили сифатида амал қилаётганлиги, 1991 йилнинг 31 августидан эътиборан жумҳуриятимиз тўла миллий мустақиллиги ва суверенлигининг эълон этилганлиги ва ниҳоят, 1991 йилнинг сўнги кунлари, дақиқаларида юз берган улкан тарихий воқеа — Ўзбекистонда чин демократик асосларда, муқобил номзодлар кўрсатиш йўли билан биринчи дафъа умумхалқ президент сайловлари ўтказилиши ва жумҳурият тўла мустақиллиги тўғрисидаги референдум натижалари — булар ҳаммаси, шак-шубҳасиз, она дёғримиз фуқаролари олдидан ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида эркин, ҳур инсонлар сифатида жўшқин фаолият кўрсатиш, ўз эли, ерининг чинакам соҳиблари сифатида жавлон уриш ҳамда мустақил давлатимизнинг эртанги истиқболи учун янги уфқлар очиб беражак.

Дарҳақиқат, биз жумҳуриятимиз ёрқин келажагига исчоғлик умидворлик нигоҳи билан боқмайлик, бироқ доно халқимизда «қолва деган билан оғиз чучимайди», деб бежиз айтилмаганидек, унинг том маънодаги мустақиллигига эришмисек, халқаро майдонда ўз муносиб ўрнимиз ва ролимизни эгалламоқ, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий-маърифий ва маънавий жиҳатлардан

маданийлашган давлатлар даражасига кўтарилмоғимиз учун ҳали кўп залварли меҳнат қилишга, эски, ўз умрини ўтаб бўлган консерватив кучлар: тоталитар тузум тарафдорлари билан гоҳ ошқора ва гоҳо пинҳона кураш олиб боришга, мураккаб ҳаёт синовларини босиб ўтишга тўғри келади. Шу боисдан ҳам халқимизнинг узоқ тарихий даврлар мобайнида тортган мислсиз азоб-уқубатлари, машаққатлари эвазига бугун қўлга киритилган буюк неъмат — Озодлик, Ҳурлик, ва Мустақиллик неъматини кўз қорачиғидек асраш, авайлаш, қадрлаш, шу қутлуғ мақсад йўлида адашмай, алдовларга, макр-ҳийлаларга, ҳар хил сиёсий найрангларга берилмай, фидойилик кўрсатиб заҳмат чекмоқ, собит қадамлик билан кураш олиб бормоқлик жумҳуриятимиз ҳар бир фуқароси учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Бу эса дили ва шуурида она-юрт ғами, андуҳи, ташвиши ва манфаатлари чарқ урувчи ҳар бир виждонли, диснатли, инсофли ва эътиқодли эл ўғлонидан ўз куч-ғайратини, ташаббус-шижоатини миллат равнақи ва истиқлоли учун камарбаста этишни тақозо этади. Биз ўз олдимизга қўяётган улугвор вазифалар, олижаноб мақсадлар сари олга томон интилар эканмиз, бу борада ўтмишдаги аجدодларимиз руҳини ўзимизга мадаккор тутиш, уларнинг эрк, озодлик, ҳамда истиқлолга эришиш йўлида кўрсатган жасорату-фидойиликларини ёдга олиш, кўҳна тарих қаъридан наъра янглир янграган ўтли нигоҳларини кўз ўнгимизда намоён этиш, ўйлаймизки, бугунимиз ва порлоқ эртанимиз учун ҳам кони фойдадан ҳоли бўлмас.

Буюк машойиҳлар, допишмандлар ҳар бир халқ тарихини, маданиятини, урф-одатларини анъаналарни ва удумларини, қадриятларини чуқур билиш ҳамда ўрганиш, бу энг аввало, ўша халқ тўғрисида чуқур қомусий маълумотларга эга бўлиш, уни янгидан кашф қилиш ва энг муҳими, ўша халқ қалбига, жони-таънига йўл топиш учун ишончли калитдир, деб бежиз таъкидлаб ўтмаганлар. Зеро, ҳозирги ошқоралик, ҳур фикрлик ва демократик жараёнлар кенгайиб, чуқурлашиб бораётган бир шароитда ўз она тарихимизни, унинг бутун кўп қирралиги ва мураккаблигида ўрганишга эътиборни кучайтириб, унинг зарварақлари орасига яширинган кўплаб дуру-жавоҳирларни, маънавиятимиз сарчашмаларини топиб, аниқлаб, уларни халқимиз маънавий мулкига айлантириш, улар тимсолида ёш авлод намойндаларини ҳақиқий ватанпарвар, миллатпарвар, юртпарвар ва эркесвар инсонлар қилиб тарбиялаш; бу гоятда улугвор аҳамиятга молик вазифадир.

Мана шу эзгу ниятдан келиб чиқиб, биз она тарихимизнинг анчайин узоқ ўтмишидан бошлаб кечган татай муҳим ҳодиса, жараёнларга «кўз югуртирдикки», бундан кузатилган мақсад — шу жонажон заминда яшаб ўтган аждодларимиз, бобокалонларимизнинг эркесварлик, заминпарварлик, ҳурриятпарварлик гоъларига ҳаминша садоқатда бўлганликларини, ўз ҳаёт-мамотларини шу қутлуғ йўлга бахшида этганликларини айрим тарихий мисоллар ва лавҳалар асосида ҳикоя қилиб бериш ҳамда бундан тегишли ҳулосалар чиқаришдир.

1. КЎҲНА ТУРОНЗАМИН ТУПРОҒИ — МАРДУ МАЙДОНЛАР ЮРТИ

Ҳар нарсаниким замон бузиб хор айлар,
Дунёни хазинабон йиғиб бор айлар,
Майл этсаю боз аслига эврилса фалак,
Ғайб пардасидан ҳақ яна ошкор айлар.

(Абу Али ибн Сино).

Маълумки, кўп замонлар оша Туркистон дея аталмиш бизнинг она диёримиз тарихи ва ўтмиши, бенистисно, узоқ минг йилликлар қаърига бориб тақалади. Одамзод аҳлининг илк маданий ҳаёт излари қачонлардан бошлаб ер куррасининг қайси минтақаларида воқе бўлиб борган бўлса, бу тарихий-табиий жараён бу кўҳна дийр сарҳадини ҳам четлаб ўтмаган, албатта. Сўнги тарихий ва археологик тадқиқотлар шундан далolat берадиким, милоддан аввал 750 минг йиллар бурун ҳам ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди теграсида қадимги аجدодларимиз жамоалари ҳаёт кечирганлиги, ўзларининг муайян турмуш тарзига эга бўлганлиги шубҳасиздир*.

Жуда кўплаб тарихий, этник, этнографик, жуғрофий манбалар, муҳим оғзаки ва ёзма маълумотлар, турли хил асори атиқа обидалари, ёдгорликларидан маълум бўладиким, шу заминда истиқомат қилган аجدодларимиз ўз уруғ-аймоқлари, қабила-улуслари билан иноқ-аҳил бўлиб, ўз тирикчилик ташвиш ва машаққатларини ўзаро ҳамжиҳатликда, ҳамкорликда биргалашиб баҳам кўрганлар.

Қадимги Румо ва юнон тарихчилари, сайёҳлари Геродот, Фукидид, Птоломей, Тацит, Полибий, Арриан ва бошқаларнинг гувоҳлик беришларича, эрадан аввалги сўнги минг йиллик давомида бу дийрда яшаган уруғ-қабилалар ва халқлар** ўз иқтисодии, истеъдодии, қобилияти, жасорати ҳамда ўта меҳнатсеварлиги билан ижтимоий ҳаёт жабҳаларида шу қадар жиддий ўзгартишлар содир этганларки, бу ҳол ажнабий халқлар ва мамлакатларнинг уларга нисбатан бўлган қизиқишини, ҳасаду ҳавасини кучайтирмай қолмаган. Бу эса кўп ҳолларда ажнабий босқинчи кучларнинг бу ҳудудда яшовчи халқлар устига хиёнаткорона йўсинда бостириб киришларига, уни хонавайрон этишларига ҳам боле бўлган. Зеро, тарихчилар отаси деб ном қозонган Геродотнинг шаҳодат беришича, Урта Осиё заминида суғорма деҳқончилик маданияти шу қадар ривож топган эканки, ҳатто биргина Аракс дарёси (ҳозирги Амударё) ҳавзаларидан жуда кўплаб сунъий суғориш каналлари, сув иншоотлари қазилиб, чўлли ва саҳро жойларга сув чиқазилган. Бу эса ўлкада деҳқончилик тармоқларининг кенг ривожланиши ва ўсишига салмоқли таъсир кўрсатган. Қадимги Эрон ва Хитой

* Археологларимизнинг Фарғона водийсига қарашли Ҳайдаркон ёнидаги Сепингур қояси атрофида ўтказган текширишлари асосида бундан 750 минг йил муқаддам яшаб ўтган одам қолдиқлари топилдики, унинг ёши илк Хитой одами — синантроп ёшига тенгдир.

** Грек тарихчилари Днепрдан то Олтойгача бўлган ҳудудларда, шу жумладан, Урта Осиёда яшаган халқларнинг скифлар деган умумий ном билан атаганлар. Закаспий текислигида массагетлар, улардан шарқроқда саклар, шунингдек, суғдлар, бақтрияликлар, хоразмийлар ва бошқа қабила, халқлар яшаганлар.

манбаларида ҳам Урта Осиё ҳудуди ҳақида ғоятда қизиқарли маълумотлар берилди. Уларда, чунончи, бу масканда яшовчи қabila ва халқларнинг ўзига хос турмуш тарзига эгаллиги, уларнинг мағрур ва маъсудлиги, ўлкада моддий ва маданий ҳаёт даражасининг ўсганлиги ишонarli тарзда кўрсатиб ўтилган. Бунга Афросиёб, Варахша, Ахсибент, Айритом, Сополли тепа, Халчаён сингари қадимги ажойиб тарихий обидаларимиз харобалари тирмолида ҳам тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бироқ тарих кажрафтори чарҳининг галати алфозда айланишини кўрингки, мана шу қутлуғ, муаззам ҳудудда ўзгалар мулкига кўз олайтирмай, «ўз аравасини ўзи тортиб», тинч, осуда ҳаёт нашидасини сурган, кенг саҳро-чўлларда ўз қўй-қўзиларини, молу йилқиларини боққан, қадоқли олтин қўллари ила келгуси авлодлар учун мерос тариқасида моддий ва маданий бойликлар, мангу обидалар яратган бобокалонларимиз ҳаёти ва тақдири кўп асрлар давомида қора қуюнлар, тўфон ва бўронлар хавфи остида, қирғин-барот жангу-жадаллар силсиласида кечди. Бу юртга не-не ажнабий мамлакатлар, эллар қузғунлари, бойўғиллари, қиличидан қон томган босқинчи газандалар бостириб келмади ҳамда унинг бошига мислсиз қора кунларни солмади. Бундай қутилмаган фалокат юз берган кезларда юртнинг мағрур ва жасур ўғлонлари дарҳол оёққа туриб, она ер тузи ҳаққи учун, ўтган аждодлари руҳи-арвоҳи учун кўксини қалқон қилиб, ганимлар билан мардонавор курашганлар ҳамда она замин истиқлоли ва истиқболи йўлида жон фидо этганлар. Кўп асрлик узун тарихимизнинг заъфарон саҳифаларини ҳарчанд варақламайлик, бу саҳифаларнинг, шак-шубҳасиз, аждодларимиз қутлуғ қони билан битилганлиги, улардан Эрк, Озодлик ва Мустақиллик деб талпинган мағрур ўтмишдошларимизнинг ҳайқириқ наъралари, оҳу-нолалари эшитилиб тургандек бўлади. Дарвоқе, ёв кўзига гавҳар шамчироқдек, олов янглиғ кўринган, мислсиз табиий бойликларга, суви мўл дарё — қўлларга, жаннатмакон воҳаю водийларга, сатҳи кенг қиру ўтлоқларга, бағри кенг тоғу тош, чўлу биёбонларга маскан бўлган она Ўзбекистон ҳудуди милоддан олдинги VI—V асрлардан бошлаб токи сўнгги пайтларга қадар бирин-кетин эронийлар, грек-македонияликлар, араблар, татар-мўғуллар, қалмиқлар, руслар ва шу сингари ажнабий босқинчилар учун ёвуз мақсадларни амалга ошириш, юрт бойлигини талаш, талон-тарож қилиш, эрксевар халқни тутқунликка солиш ва муте қилиш майдони бўлиб келди. Бу ёвуз кучларнинг она юрт устига қилган сон-саноқсиз босқинлари давомида, тенгсиз жанглар чоғида неча ўн минглаб ва юз минглаб бегуноҳ кишилар, муштипар кексалар, маъсума оналар, норасида болаларнинг азиз бошлари танасидан жудо қилинмади, ёхуд асоратга тушганлар қадди букилиб, ҳадсиз қайноқ ва азобларга дучор этилмади, дейсиз. Бироқ, кези келганда биз қўлларимизни кўксимизга қўйиб, бошимизни қуйи эгиб, аждодларимиз сиймоси, руҳини ёд этиб, тасаннолар айтмоғимиз жоизки, негаки, улар ҳар қандай мушкул вазият гирдобига дучор бўлган пайтларида ҳам тушкунликка, ваҳима-саросимага берилмай, юрт донишмандлари, оқсоқоллари дуо-фатвосини, панду насихатини дилга жо айлаб, Ватан ишқи, ташвиши ва меҳри билан чўғланиб, келгинди ёвларга қарши мардмайдон бўлиб жангга кирганлар, душманга беадад талафот стказганлар. Айни замонда уларнинг кўплари шу муқаддас замин мудофааси илинжида шахид бўлганлар.

Бу ўринда биз Геродотнинг тарихий асарида келтирилган ҳамда Урта Осиё

халқларининг Эрон аҳмонийлари босқинига қарши курашини акс эттирувчи Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоят-ҳодисотларга ўқувчилар эътиборини бир қадар қаратмоқчимиз. Бунда, шубҳасиз, шундай бир тарихий ҳақиқатнинг шоҳиди бўламлики, киндик қонимиз тўкилган замин сарҳадида яшаган массагет ва шак қабилалари одамлари табиатан мағрур, масрур, лутфан ҳалол, садоқатли ва эркпарвар бўлганлар. Шу боисдан ҳам улар ўз юртларига мўри-малаҳдек бостириб кирган Эрон босқинчилари олдида эсанкираб, саросимага тушмай, ёлғон ваъдалар ва алдовларга ишонмай, ўз шаъни-шарафини, қадр-қимматини ҳимоя этиб, босқинчи ёлварга қарши жон олиб, жон бериб уруш қилганлар. Худди шу жойда массагетлар маликаси Тўмариснинг мардлиги, довураклиги, жасорати, донишмандлиги, халқига садоқати, душманининг макр-ҳийлаларига нисбатан ҳушёрлиги, зийраклиги унинг алдов-мақтовларига учмаслиги сингари юксак фазилатларини ифодалаган қуйидаги лавҳаларни марҳум тарихнавис адиб Мирқарим Осимнинг «Тўмарис» ҳикоясидан келтириб ўтсак жоиз бўлар. Унда ҳикоя қилинишича, Эрон элчиси Тўмарис ҳузурига ташриф буюрар экан, шоҳ Қайхусрав номидан гапириб, унинг макру ҳийлалар усули билан бу юрт фуқароларини ўз домига киритмоқчи бўлганлигини бениҳоя мақтов иборалар билан пардалашга интилади.

— Оламда шу маҳалгача ҳеч бир заифа шундоғ улуғ мамлакатга ҳукмдор бўлмаган, ер юзи сендек адолатли маликани кўрмаган,— деди у кекирдагини чўзиб.— Офтоб тангриси сенга ҳам ҳусн берибдур, ҳам шон-шавкат. Агар сен ўз тақдирингни бизнинг шаҳаншоҳ тақдири билан боғласанг, дунёда ҳеч бир подшоҳ бизга бас келмайдур.— Шу зайлдаги тумтароқли гаплардан кейин ўз мақсадини очиқ баён этади: Мен ёлғиз элчи эмас, совчи ҳам бўлиб келдим. Шаҳаншоҳи олам сенга ғойбона ошиқ бўлганлар.

Тўмарис овқат ёйишдан тўхтаб қолди:

— Не дединг? Совчи бўлиб?

У Эрон шоҳининг қандай ниятда эканини тушуниб олган эди...

Тўмарис қошларини чимириб, ўйга толди. Агар шоҳнинг совғаларини ва таклифини қабул қилса, халқининг бошига қандай кунлар келишини кўз олдида келтириб, даҳшатга тушди.

— Шаҳаншоҳ менга эмас, менинг юртимга, бойлигимга ошиқ бўлгандир.— деди Тўмарис заҳарханда қилиб.— Мен эмас, шу сербарака юртим унга керак бўлиб қолган. Сиз, элчи жаноблари, ўз тождорингизга бориб айтинг: мен унинг таклифини қатъиян рад этаман. Мен унга қаллиқ бўлишни, ўз элимни унга қул қилиб топширишни истамайман.

— Шаҳаншоҳнинг таклифларига рад жавоби беришдан аввал саркардалар ва уруғ оқсоқолларининг маслаҳатини олишинг, ўйлашиб кўришинг керак эди,— деди элчи Тўмариснинг ўнг-сўлида ўтирган наमत қалпоқли, яғроқ теридан камзул кийган кишиларга истеҳзо аралаш назар ташлаб.

— Бу тўғрида ўйлаб бош қотиришининг ҳожати йўқ,— деди уруғ оқсоқолларидан бири.— Юртимизнинг улуғи рост гапни айтди. Ҳукмдорингга бориб: «Тўмарис сенга хотин, улуси қул бўлишни истамас эмиш», деб айт. Агар шаҳаншоҳ бизга меҳмон бўлиб келса, яхшилаб зиёфат қиламиз, оёғи остига қирқ

қўчқор сўямиз. Аммо қилич билан келса, бари аскарларини қириб ташлаб, уларнинг қонини ўзига нчирамиз»*.

Шу зайлда мардонаворлик билан душман элчисига жавоб бериб, ўз эли қадриятини, устиворлигини баланд тутган массагетлар маликаси Тўмарис Эрон қўшинлари билан бўлажак қонли тўқнашувга, муқаддас ҳаёт-мамонт жангига ҳозирлик кўради, халқ лашкарларини унга сафарбар эта билади. Бу борада малика массагетлар бош таңгриси Миҳрага қалбан мурожаат этади:

— Эй, бутун мавжудотни, сру-қўкни, сув ва ўтни яратган қуёш таңгриси! Сен кўзингни очсанг — одам нурга тўлади: кўзингни юмсанг — срюзини қоронғулик лашкари босади. Одамларга ўт берган ҳам сен, сув берган ҳам сен! Қўй ва Кийикларни кўпайтирган, дон-дунга барака берган ҳам сен! Эй, улуг Қуёш таңгриси, бизни эронийларга хор қилма, дилимизга ғайрат, билегимизга қувват ато қил, юрагимизга ўч оловини сол! Қиличимизни ўткир қил, токи юртимизни оёқ ости қилган маккор душманни тор-мор айлаб, қуллик балосидан халос бўлайлик!

Гўё дил тубидан чиққан бу илтижолар Қуёш таңгрисига етиб боргандай бўлиб, унинг руҳий мадади билан қанотланган, бутун вужудлари ила ғанимларга қарши нафрат олови билан ёнган массагет қўшинлари, суворийлари босқинчи эронийларга ёспирилиб, беасв жангларда уларни маҳв этиб, ғалаба нашидасига мушарраф бўладилар. Бу урушда эронийларнинг қонхўр подшоси Қайхусрав ҳам ўлдирилиб, унинг лашкарлари пароканда бўлиб, тумтарақай чекинади. Эронийлар ҳийласи натижасида уларнинг қўлига тушиб ҳалок бўлган ботир ўгли, таиҳоси бўлган Сипарангиз доғида ўртанган, она юрт ҳимояси йўлидаги курашда шаҳид бўлган жангчилари учун мотамсари кўйга тушган Тўмарис уруш пировардида ўз суворийларига ўлдирилган Қайхусрав калласини кесиб, олдига келтиришни буюради. Душман подшоси калласи келтирилгач, малика Тўмарис бир мешини қон билан тўлдиришни буюради. Шундан сўнғ, у соч-соқолига қон ёпишиб қолган, кўзлари юмуқ, даҳшатли каллани қўлига олиб, унга шундай хитоб қилади:

— Эй, Қайхусрав**, умр бўйи жанг қилиб одам қонига тўймадинг, мана энди тўйгунингча ич!

Бунда қиссадан ҳисса шуки, кимки ёвуз ниятлар билан, бировлар мулкига кўз олайтириб, босқинчилик, талончилик илинжида ўзгалар юртига бостириб келар экан, унинг охири войдир. Халқ нақлида айтилганидек кимки бировга чоқ қазиса, унга албатта ўзи йиқилгусидир.

Утмиш аждодларимизнинг жисми, жони-жаҳони ҳаминша эркесварлик, юрт-парварлик, ватанпарварлик руҳи билан сугорилганлигини, уларнинг ўз эли, замнига садоқат, фидойилик билан хизмат қилиб келганлигини тасдиқловчи яна бир жонли, ибратли тимсол, бу ҳам бўлса Широқ тўғрисидаги тарихий ривоятдир. Нақл қилишларича, эрадан бурунги V аср охирларида Эрон қўшинлари подшо Доро бошчилигида Турон элига бостириб келиб, бу ҳудудда яшовчи турли уруғ, қабил ва халқларни бирин-кетин босиб ола бошлайди. Шу жараёнда маҳаллий халқлар, қабилалар оёққа туриб, ўз тинчини, осойишталигини бузган, мулки тупроғини оёқ ости қилишга шайланган ажнабий

* Мирқарим Осим. Жайхун устида булутлар. Ғ. Ғулом нашриёти. Т., 1976, 9—10-бетлар.

** Қайхусрав эрамиздан олдин 529 йилда ҳалок бўлган.

босқинчиларга қарши курашишга мажбур бўладилар. Жумладан, шу ерлик шак қавмига мансуб Широқ исмли чўпон йигит юртга қирғин келтираётган Доро қўшинларидан ўч олиш, ўз халқига ёрдам бериш, уни душманга тутқун бўлишдан озод этиш учун гоятда қалтис бўлган ҳийла ўйлаб топади. У Ватан, халқ манфаати йўлида ўзини қурбон қилиб, минг хил азобу уқубатларга ўзини маҳкум этиб, қабила улуглари ва оқсоқоллари билан кенгашиб, уларни кўндириб, оиласи, бола-чақалари гамхўрлигини улар тасарруфида қолдириб, ўз аъзойи баданларини кесиб, қуйдириб, оғир аҳволда базўр Доро ҳузурига кириб боради. Широқ шаклар қабиласидан азоб тортган, аламзада бир шахс сифатида улардан ўч олиш мақсадида бу даргоҳга келганини, агар подшо ижозат берса унинг қўшинлари олдига тушиб, шаклар чекинган узоқ чўлли ерлар қаъригача олиб бориши, шу тариқа ўз алаmidан чиқиб, юртдошларидан ўч олишга тайёр эканлигини айтади. Бунга чиппа-чин ишонган Эрон қўшини бир ҳафталик озиқ-овқат гамлаб, йўлга тушади. Қўшин узоқ йўл юради, озиқ-овқат ва сувн тамом бўлади. Атроф эса сувсиз қуруқ қум ва ёлғиз саҳродан иборат. Эрон қўшини алданганини англайди. Эрон қўшини лашкарбошилари, сен бизни қасрларга бошлаб келдинг, бундан не муродинг ҳосил бўлди, аблаҳ, деб унга ёпишганларида, у бир зумда ўзини улар чангалидан тортиб, мағрур бошини баланд кўтариб, уларга шундай хитоб қилади:

— Мен сиздм, Доро қўшинини бир ўзим сиздм!— Сизларни алдаб саҳронинг қоқ ўртасига олиб келдим.— Қўли билан кун чиқиш ва кун ботиш томонни кўрсатади.— Бу ёғи ҳам етти кунлик йўл, бу ёғи ҳам. Истаган томонингизга боравering! Менинг гўрим шу ерда,— деб оёғи остини кўрсатди. У ўз муродига етгани учун муқаддас оташ ва сув худосига шукр қилиб, аллақандай бир дуони ўқиди. Дарҳақиқат, у ўз элини қулликдан қутқариб қолиш учун жонидан кечган, ёвуз душманини ҳийла тузоғига илинтириш учун минг турли азоб-уқубатни бўйнига олган эди. Мана энди у ниятига етди, душман аскарини ҳалокат жари ёқасига бошлаб келди. Энди душман қўлидан нима келса қилаверсин! Албатта, ғазабноқ бўлган, борса келмас жойга келиб, қолиб, ночор қисматга йўлиққан душманлар шак (сак) элининг мард ўғлонини шу ерда қатл этадилар. Уларнинг ҳам аксарияти шу кимсасиз чўлларда ҳалок бўлиб, қолган бир қисмигина аранг Аму соҳилига етиб олган.*

Афсонавий гўзаллик маскани аталмиш, қўли гул ижодкор халқи заҳмати билан бунёд топган беҳисоб моддий ва маданий бойликлар соҳиби — Турон юрти жозибаси бундан кейин ҳам жаҳонга мутлақлик даъвоси билан чиққан не-не фотиҳу жаҳонгирлар домини ўзига жалб этмай қолмади. Шулардан бири македониялик Александр (Искандар) бўлиб, у эрамиздан аввалги 334—330 йилларда катта ҳарбий қўшин билан Византия, Кичик Осиё, Вавилония, Месопотамия ва Эрон давлатларини қисқа муддат ичида забт этиб, 329 йилда Урта Осиё сарҳадига ўз нестлочилик юришларини бошлайди. Бироқ, бу заминни қўлга киритиш унга осонликча мумкин бўлмади. Маҳаллий массагетлар, шаклар, сугдлар, дахлар, бақтрийлар ва бошқа қондош халқлар бор вужудлари билан ўз мустақилликларини, кадр-қимматларини ҳимоя қилиб, ажнабий босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашдилар. Хусусан, Мароканд (ҳозирги Самар-

* Минчвинский В. Я. Между Памиром и Каспием.. М., 1966, с. 88.

қанд), Бухоро ва Зарафшон воҳасида истиқомат қилган мағрур суғд халқининг мислсиз жасорати алоҳида таҳсинга сазовордир. Мана шу халқнинг асл фарзанди, биз бугун номини миллий қаҳрамон даражасида улуғлашга ҳаққимиз бўлган Спитамен 329—328 йиллар давомида жабрдийда халқ кучларини бирлаштириб, уларга раҳнамо бўлиб, зolim ва қонхўр Искандар қудратига бўйин эгмай, ўз эли мустақиллиги йўлида шиддатли кураш олиб борди. Искандарнинг оламшумул довриги ҳам, унинг 120 мингдан зиёд беғуноҳ маҳаллий аҳолини қиличдан ўтказиб, даҳшат кўрсатиши ҳам, ёхуд ҳар хил алдов, найранглар ишлатиш усули ҳам Спитамен ва унинг мард издошларини чўчита олмади. Улар икки йил давомида Суғдиёна қишлоқ, шаҳарлари, саҳро-чўллари бўйлаб босқинчилар зулми-асоратига қарши озодлик уруши олиб бордилар. Оддий халқ билан ҳамнафас, яктан бўлиш Спитаменга руҳ, мадад бағишлаб турди. У оддий халқ курашчиларига мурожаат қилар экан, шундай мардона фикрларни айтишни қалб амри деб билганди: «Мен ҳокимман... ўз насл-насабимни севман. Аммо Суғдиёна — сизнинг ва менинг оталаримиз Ватанини, бир тилда сўзлашадиган, бир хил қўшиқларни куйлайдиган ва бир хил кийим киядиган одамлар ватанини ундан ҳам кўпроқ севман... Шунинг учун мен ким Суғдиёнани озод қилиш учун курашаётган бўлса, шулар тарафидман. Ҳоким ва бузургонлар бизнинг ишимизга хиёнат қилдилар. Улар менинг душманимга айландилар. Сизлар менга ёрдам беряпсизлар. Сизлар менинг қардошим бўлиб қолдиларинг. Халқсиз бир қадам ҳам юролмаслигимни билиб турибман. Менинг номим — сизнинг номингиз. Менинг сувим — сизнинг сувингиз. Маъбуда Ани-хита номи билан қасамёд қиламанки, (Спитамен ўрнидан турди ва сопол санами тантанали равишда боши узра кўтарди), ҳеч қачон халқ ишига хиёнат қилмайман.*

Дарҳақиқат, Спитамен ўз қасамига умрбод содиқ бўлиб қолди. Минг-минглаб оддий кишилар, турли ижтимоий қатламларга мансуб одамлар, диндорлар, косиб-ҳунармандлар, деҳқонлар унга мадад кўрсатиб, руҳан қўллаб-қувватлаб, адолат, ҳаққоният тантанаси йўлида биргалашиб курашдилар. Кучли ёвуз душман билан тенгсиз олишувда Спитамен раҳнамолигиндаги халқ кураши мағлубият сари юз тутаётган бир пайтда ҳам оддий халқ ичидан чиққан руҳоний, ҳар иккала кўзи ҳам ожиз Танаоксарнинг бу муқаддас омма ҳаракатининг улкан тарихий аҳамияти шубҳасизлигини ифодалаб, шахсан Спитаменга қаратиб айтган қўйидаги пурмаъно сўзлари гоётада ибратлидир: «...Сен Искандарга қарши мардона курашга асос қўйдинг. Сенинг номинг келажак авлодлар учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади. Бир йилдан кейин юзта Спитамен чиқади. Ун йилдан кейин Спитамен мингга етади. Юз йилдан кейин ўн минглаб Спитамен бош кўтаради. Сен ташлаган битта уруғдан кўплаб, ҳадсиз-ҳисобсиз ниҳоллар туғилади. Улар ҳам янги ҳосил беради ва ниҳоят, эртани, кечми душман муносиб жазосини олади. Буюк ишлар бир зумда амалга ошиб кетмайди. Ҳужум қил! Кураш! Лозим бўлганда орқага чекин. Аммо нима учун курашаётганингни унутма».**

Бироқ, тарихий манбалардан аёнки, эрадан аввалги 328 йилда Спитамен

* Явдат Илбсов, Суғдиёна (тарихий роман). Т., «Еш гвардия» нашриёти 1981, 168—169-бетлар.

** Уша жойда, 193-бет.

Мароканд атрофида бўлган сўнги оғир жангда Искандар қўшинидан сўгилиб, катта талафот кўриб, мамлакатнинг чўлли қисмига чекинади. Рим тарихчиси Аррианнинг гувоҳлик беришича, Искандарнинг ҳужум хавфидан қўрқиб, ўз моддий манфаатларига зарар етишидан чўчиган ерлик маҳаллий қабилаларнинг зодагонлари хонлик йўлини тутиб, Спитаменни ушлаб, ўлдириб, унинг бошини Искандар ҳузурига юборган эканлар. Демак, бу фожиавий воқеадан шу нарса англашиладики, ўша узоқ ўтмиш асрларда ҳам жамият орасида, айниқса, унинг юқори ҳукмрон қатламлари ичида мисоли шולי курмаксиз бўлмаганидек, ўз худбин манфаатини, шахсий роҳат-фароғатини, тинчини халқ, ватан манфаати, қизиқишларида юқори қўядиган, бу разил мақсадларни кўзда тутиб ҳеч қандай нарсдан, ҳатто лозим бўлса ватанфурушликдан ҳам тоймайдиган рикор кишилар тонфаси мавжуд бўлганлиги шубҳасиз. Мана шу хилдаги маълун, тубан шахслар рикси — сотқинидан бу азиз юртимиз неча бор азият тортмади, қора қузғунлар домига дучор бўлмади, унинг асл ўғлонлари, покдомон фарзандлари шаъни-шарафи булганмади, номлари унут бўлмади. Тарихнинг бу ачиқ ҳақиқат сабоғини айниқса ҳозирги авлод кишилари ҳар вақт ёдларида тутмоқлари гоёта жоиздир.

2. ЮРТ БОСҚИНЧИЛАРИГА ИЗН БЕРМАГАН ХАЛҚ

Ватан, Ватан дея жоним танимдан
 ўлса равон.
 Банго на ғам қолур, авлодима ўю
 ватаним.
 Губора дўнса ғаним, йўқ вужуди
 зери ваҳм,
 Чароки, ўз ватаним ҳоқидир гўру
 кафаним.
 Туғиб ўсон ерим ушбу ватан,
 вужудим ҳоқ,
 Улурса, аслина роже ўлурми ман
 ғамнок?

(Абдулла Авлоний).

Биз она юртимиз бошдан кечирган барча тарихий жараёнларни нигоҳимиздан ўтказар эканмиз, бунда аждодларимиз қисмати нечоғлик мураккаб, аянчли, фожиали воқеаларга тўлиқ тарзда кечганлиги, фалак кажрафтори эл-улус бошига не-не савдоларни, балою офатларни солганлигининг шоҳиди бўламиз. Бироқ, шу нарса ҳақиқатки, Ватан тақдир оғир синов-синоатларга дуч келган ҳар қандай вазиятда ҳам унинг фидойи фарзандлари эрк дея, истиқлол дея курашнинг олдинги сафларига отилиб, улус шони-шарафини, бахт-иқболини кўзлаб жон нисор этганлар, қувонч-ташвишларини, орзу-истакларини она дил сўраму андуҳи, ташвиши билан уйғунлаштирганлар.

Улкан тарихий воқеалар силсиласида арабларнинг Урта Осиёга томон юришлари ва бу муаззам ҳудудни истило этишлари алоҳида ўрин тутади. Ислон дини байроғи остида бирлашиб марказлашган халифалик давлатини тузган араб халқлари ўз салтанати қудратини ўзга давлатлар, эллар ҳисобига кенгайтиришга интилиб, VII асрнинг иккинчи ярми ва айниқса, VIII аср бошларидан бошлаб Урта Осиё ҳудудини эгаллаш, бўйсундириш учун катта қў-

шич билан юрини бошладилар. Қутайба ибн Муслим бошчилигида араб лашкарларининг 705 йилдан эътиборан Турон заминига бостириб кириши бу ўлкадаги эрксевар халқлар қаршилик ҳаракатининг қудратли тўлқинига сабаб бўлди. Бунинг муҳим бойси яна шундаки, аждоқларимиз заминига олов пурқаб келган араб босқинчилари бу жойларда қанчалаб авлодлар ақл-заковати, истеъдоди билан яратилган ноёб моддий ва маънавий бойликларни, ёдгорликларини, қадимги диний ва дунёвий қадриятларни яқсон қилиш ёхуд уларни ўз фойдаларига ўзлаштиришга йўл тутдиларки, бу ҳол маҳаллий халқларнинг кучли норозилигини келтириб чиқарди, сабр косасини лиммо-лим этиб юборди. Дарҳақиқат, XI асрнинг буюк алломаси, ватандошимиз Абу Райҳон Бериуний ўзининг «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар» номли асарига ёзганшдек, Қутайба ва бошқа араб ҳукмдорлари маҳаллий дин, санъат адабиёт аҳлини, олимларни ҳалок қилдилар, уларнинг асарларини оловларда ёндирдилар. Аллома яна шунини ўқиниб билан қайд этгандики, араб ҳукмдорлари маҳаллий ёзувларни, кўплаб хилма-хил муҳим ҳужжатларни ҳам йўқ қилиб юборгандилар*.

Дарҳақиқат, араблар Туронзамини юртига бостириб кирар эканлар, улар бу ердаги иқтисодий ва маданий тараққиётнинг ўзларидагига нисбатан анча юқори босқинда эканлигига тан берганлар. Улар бу ерда халқ даҳоси билан бунёд этилган ажойиб-ғаройиб моддий ва маънавий маданият дурдоналарини, тарихий обидаларини, тўлақонли ҳаёт нафаси уфуриб турган кўркем шаҳарларини, савдо-сотиқ расталарини, ҳунармандчилик ютуқларини кўриб қойиб қолганлар. Шу боисдан бўлса керак, улар пировардида маҳаллий халқларнинг кўплаб қадриятларини, удувларини ўзларига қабул этиб, улар билан ёнма-ён яшаб, маҳаллий шароитга мослашиб, сингишиб берганлар. Айни замонда араблар шу ҳудуд заминига маҳкамроқ илдиз сайиш мақсадида ерли халқларнинг турмуш тарзини, онги ва шуурига мусулмон дини ақидаларини, муқаддас Қуръон оятлари ва сураларини ҳамда ислом маданияти намуналарини ёйишга зўр берганлар.

Бирсқ, бу жараёнлар кейинроқ юз берган бўлса-да, аввал бошда араб истилочилари ватадимиз сарҳадига бостириб кириб, уларга қаршилик кўрсатган, ўз эрки, озодлиги учун курашган марду майдон аждоқларимизга нисбатан мислсиз ёвузлик кўрсатганлар. Ажнабий араб ҳукмдорлари ва лашкарбошилари-нинг маҳаллий халқларга нисбатан тутган босқинчилик сиёсати ислом динини мажбурийлик йўллари билан уларга тиқиштиришга, завоқ, хирож, жузья, ушр сингари хилма-хил солиқ ва мажбуриятлар билан одамлар тинқасини қуритишга уринишлари ва ниҳоят, маҳаллий аҳолини қора халқ, авом деб менсимай, уларга паст назар билан қараб, ўзларини «саҳобалар», «хўжалар», «сайидлар», «оқ суяклар» деб атаб гердайишлари ва шу сингари ноҳўя ҳоллар пировард оқибатда уларга қарши кучли халқ қўзғолонлари ва галабидарининг юз беришига олиб келди. Ўз миллий гурури, ҳамияти ва иззат-нафсонияти камситилган минг-минглаб маҳаллий халқ вакиллари, аҳолининг турли ижтимоий қатламлари ўз ҳуқуқлари, эрк ва халоскорлик учун араблар зулмига қарши тўхтовсиз озодлик курашларига тортилдилар. Шундай каттагон халқ қўзғолонларидан бири 776 йилда Марвда бошланиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг

* «История Узбекской ССР». Изд-во «Фан», Т., 1974, с. 48.

бошқа ҳудудларига кенг ёйилган ҳамда тарихда муҳим из қолдирган Муқанна бошчилигидаги қўзғолондир. Асли келиб чиқиши, кэсби-кори жиҳатидан оддий халқ вакили бўлса-да, бироқ замона зайли билан ҳаёт таълимини мустақил эгаллаб, фуқаро аҳлининг аянчли, машаққатли турмушини чуқур тушуниб етган ҳамда шу боис халқ раҳнамоси бўлиб етишган Ҳошим ибн Ҳаким ўз атрофига кўплаб жабрдийда оломонни тўплаб, уларни араблар асоратига қарши курашга сафарбар эта билди. Унинг юзи хунук, чўтир ҳамда бир кўзи ожиз бўлганлиги учун юзига ниқоб тутиб олганидан, уни Муқанна, яъни «юзига парда тутиб юрувчи» деб атайдилар. Муқанна қўзғолони сафига тортилган жабрдийда кишилар зolim араблардан фарқланиш мақсадда оқ либос кийганлари учун бу ҳаракат оқ кийимлилар қўзғолони номи билан ҳам тарихда тилга олинади. Араблар зулми, ситамдан азият чеккан Мовароуннаҳр, ҳудудидаги кўп минглаб одамларнинг Муқанна байроги остига тўпланиши, ҳаракатга келиши, кенгайиб бориши — булар мазкур қўзғолоннинг ҳукмрон кучлар салтанатини кучли ларзага солганлигидан далолат беради. Унинг қудратли акс-содоси Самарқанду Бухоро, Шаҳрисабзу Ҳисор тизма тоғлари бўйлаб ҳам баралла эшитилган янграган эди. Қарийб ўп йиллар давом этган қўзғолон давомида зolimларга қарши халқ туғёни, нафрати кучайиб борди, бегуноҳ одамлар қони дарё янглиғ оқди. Охир-оқибатда бу қўзғолон ҳам завол топди. 14 йиллик ҳақ ва озодлик, мустақиллик йўлидаги жангужадал курашларда толиққан, енгилган Муқанна ҳукмрон табақа қузғунлари қўлига асир тушишдан кўра тириклайин ўзини ёниб турган оловли тандир қаърига отиб, душманларини лол қолдиради. Воқеа қўзғолончиларнинг сўнги таянч нуқтаси ҳисобланган Шаҳрисабз яқинидаги Сом қишлоғида юз берган эди. Биз бугунги миннатдор авлод кишилари Муқанна сингари Эрк, Ҳақиқат ва Адолат учун, миллионлаб жафокаш йўқсиллар қисматини яхшилаш учун курашган довюрак аждодларимиз помини юксак ифтихор туйғуси ила ёд этмоғимиз лозим бўлади. Энг яхши гавжум кўчаларимизин, сўлим маконларимизини, кўркам хиёбонларимизини келгуси авлодлар бахту саодати учун курашган, муқаддас Батан оғушига бош қўйиб, унинг озодлиги йўлида жон фидо қилган Муқанна сингари улуғ сиймолар номи билан атасак, айни муддао бўларди. Зеро, тарих ҳақиқати шунини тақозо этади. Ажойиб халқ шоири Ҳамид Олимжон ўзининг «Муқанна» тарихий драмасида бош қаҳрамон тилидан айтган қуйидаги оташини сатрлар Муқанна сиймосини замонлар оша сарбаланд тутгусидир:

Халққа айтнинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ.
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганининг тилагида яшайман.

3. ВАТАН ЭРКИ ВА ОЗОДЛИГИ ЙЎЛИДА КУРАШГАНЛАР МАДҲИ

Бош устиндан ўтди кўп замон,
Ўтди Ислоом, ўтди зардушти.
Ҳар учраган нокасу нодон,
Она халқим, ёқангдан тутди.
Сени Чингиз ғазабга тўлиб,
Йўқотмоқчи бўлди дунёдан,
Жалолддин самани бўлиб,
Сақраб ўтдинг Амурдандан.

(Абдулла Орипов).

Букун суюкли ва ардоқли юртимиз узра озодлик ва мустақиллик чироғи ёниб, ўз қадди-қоматимизни гоз тутиб, келажак истиқбол сари комил ишонч билан илгарилаб борар, халқимизни мустамлакачилик ситами асоратидан, йўқчилик, моддий абгорлик, маънавий қашшоқлик гирдобидан қутқариш, нонини бутун, бағрини тўкис қилиш, ўзлигини танитиш учун илк қутлуг қадамлар кўяр эканмиз, бунда биз ҳамниша тарихимиз солномасини фаромуш этмаслигимиз, халқимизнинг яқин ва узоқ ўтмишини кўз ўнгимизда жоилантириб турмоғимиз даркор бўлади. Зеро, кечаги кунни унутиб ёки ундан атай кўз юмиб, эртанги ҳаёт манзарасини тасаввур этолмаймиз.

Тарихимизнинг яна бир аламли, аччиқ сабоғи шунда намоендирки, жаҳон маданияти ҳазинасига бебаҳо ҳисса қўша олган, математика, тиббиёт, фалакиёт, фалсафа сингари муҳим фанлар соҳасида Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино сингари буюк алломаларни, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Ясавий, Абулқосим Фирдавсий, Дақиқий, Абу Абдулло Рудакийдек забардаст шоиру-адибларни ўз иссиқ бағрида вояга етказиб, дунёга танитган Мовароуннаҳр дёври XIII аср бошларига келиб яна кўз кўриб, қулоқ эшитмайдиган кўргуликлар ва хўрликлар азобига мубтало бўлди. Нечун, не боисдан азим эл шундай шум қисматга йўлиқди? Ехуд бу азалдан пешонага битилган тақдир ҳукмини ёинки фалак кажрафтори чархининг бизга атайин қилган қалтис «ҳазили»ми?

Бизнингча, маданий ҳаётдан анчайин йироқ бўлган, ярим ёввойи ҳаёт кечириб келган сахройн мўғул-татар уруғлари ва қабилаларидан ташкил топган Чингизхон ҳамда унинг ўғиллари — Жўжи, Чигатой, Уқтой, Тўлихон бошчилигидаги қудратли боқинчи галаларнинг Мовароуннаҳр элига қирон солиб бостириб келишига, даставвал, бу ҳудуд ҳукмдори — Хоразмшоҳлар давлати салтанатида кўпдан буён бирлик, иноқлик, аҳилликнинг йўқлиги, ундаги ҳукмрон табақалар ўртасида ҳусумат уруғининг урчиб, ўзаро душманлик, ғанимлик, ортиб борганлиги, ҳукмдорнинг сон-саноксиз бесамар ҳарбий юришлари ўлароқ халқ гарданига оғир солиқ ва ўлпонлар солинганлиги, унинг эрки, инон-ихтиёри, тақдирини тўлиғича айш-ишратдан, шоҳона зинфату маншатдан бошқа нарсани билмайдиган бир туркум лаёқатсиз, фосиқ, шухратпараст, номини улуғу, супраси қуруқ «аслзода» беқлар, амирлар ва аёнлар тиз-

гинига бериб қўйилганлиги ва шу каби ножўя ҳоллар сабаб бўлди. Бунинг оқибатида шухрати овозаси етти иқлимни тутган, буюк ипак йўли орқали ўз таланти халқни меҳнатидан яратилган хилма-хил бойликларни, ноёб ёдгорликларни бутун хоржий элларга кўз-кўз қилган, юксак моддий ва маънавий қудратга эга бўлган бу буюк юрт таназулга юз тутди, ичдан дарз кетди. Ўз Ватанини жони-дилидан севиб, унинг фаровонлиги, шони-шавкати йўлида терга ботиб меҳнат қилган эл ўғлонлари эса ношуд ҳукмдорлар касофати ўлароқ парокандалик ва қарахликка маҳкум этилдилар. Бу эса ажнабий мўғул босқинчиларига қўл келди. Шу боис улар 1219 йилнинг кузидан бошлаб ўз марказлашган ҳарбий-феодал давлатларининг бутун қудратини ишга солиб, мисли кўрилмаган шиддат ва шафқатсизлик билан Мовароуннаҳр шаҳар-қишлоқларини босиб олиш минг-минглаб бегуноҳ кишилар қонини тўкиш, юртни талаш, хонавайрон қилишга киришдилар. Мўғул босқинчиларининг тарих кўрмаган ёвузликлари, қабоҳатларининг яна ҳам кучайишига сабаб бўлган нарса шуки, бу юртнинг аслода, метин иродали ўғлонлари, қалби, шуурда Ватан ишқи, меҳри, муҳаббати жўш урган шерюрак фарзандлари душманга осонлик билан таслим бўлмасдан, олий насаб тоифасига мансуб кишиларга ўхшаб жон довуцлаб, шаҳар дарвозаларини улар пойига ланг очиб бермасдан, аксинча, чексиз нафрат ва ғазаб билан тенгсиз душманга қарши аёвсиз жанг олиб бордилар. Мўғуллар улў ҳоқони Чингизхон 1219 йилда биринчи бор Утзор устига юрши қилиб, бу шаҳарни не машаққатлар билан, сон-саноқсиз ҳарбий синоатларни ишга солиб, мислсиз қирғин келтириб эгаллаганидаёқ бунга икдор бўлган эди. Ғолиб Чингизхон ўтирган, ясатилган ўрдага Утзор ҳокими Инолчиқ баҳодирни мўғул жангчилари асир сифатида олиб келишар экан, хон уни обдон синаш, «қўйинга қўл солиб кўриш» ниятида унга шундай гап қотди:

— Менга қара, баҳодир, сен бизга кўп зиён-заҳмат етказдинг, элчиларининг ўлдирдинг. Утзорни қамал қилган черикларимдан ўн мингини қириб ташладинг. Бу қилмишларинг учун бошқа бир ҳукмдор тириклайин терингни шилиб олдуртирган бўлур эди. Лекин мен гуноҳингдан ўтдим. Сен доғи эса хусуматларни ушатиб, менинг хизматимга кир. Сенга туман оғаси деган унвон берайин. Мен бирла Гурганж бориб, аҳолисини таслим бўлмоққа...

Уша заҳоти:

— Мен ўз улусимга хиёнат қилмаймен, — деди Инолчиқ унинг гапини чўрт кесиб. — Душман хизматига кирмасмен!

— Сенга олтин ва кумушлар инъом этайин...

— Олтининг-да керақмас, кумушинг-да. Мени сотқун ола билмассен!*

Албатта, Утзор баҳодирининг душманга тик боқиб айтган бу мағрур сўзлари ҳамда уларнинг додини бергани учун уни қийнаб қатл этганлар, ўч олганлар. Бироқ, бу ерда ерлик аҳоли фарзандларининг кучли душман олдида маънан таслим бўлмаганлиги, уларнинг қайсарлиги, бир сўзлиги, ҳалоллиги, юртига хиёнат қилмай, сўнги нафасига қадар унга хизмат қилишга тайёрлиги гула куч билан намён бўлади. Ҳатто душман шамширидан омон қолиб, рангрўйлари бир ҳолатда асир сифатида олис мўғуллар юртига ҳайдалиб кетаётганларида ҳам ўтзорлик қосиблар, ҳунармандлар, кўнглида шундай фикрлар

* М. Осим. Жайҳун устида булутлар (тарихий қиссалар), 136—137-бетлар.

кечган экан: «Хайр, жонажон Утров, киндигимиз қони тўкилган қутли ўлка! Биз сени асрай олмадик, ёвуз душман қўлига бериб қўйдик. Ёввойи мўғул сени оёқ ости қилиб, бағрингни чок-чок этади. Мактаб-мадрасаларингни, ҳаммомларингни отхонага, экинзорларингни ўтлоққа айлантиради, аммо бу зулми ваҳшат узоққа бормас. Халқ ўз кучини тўплаб, ахир бир кун душманин улоқтириб ташлар, бўш қолган далаларни яшнатиб, шаҳарни яна тиклар.

Биз кетяпмиз, алвидо, она шаҳар! Бизга насиб қилмаса, болаларимиз қайтиб келиб, сени озод қиладилар».*

Инсонийлик қиёфасини йўқотган, босган нздан ўт-олов пуркаб ўтган мўғул галалари Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқларида нечоғлик қутурмасинлар, хунрезлик қилмасинлар, маҳаллий халқ, улус, фарзандлари ҳам шу даражада уларга қаршилик кўрсатиб, Ватан мудофааси, муҳофазасида камарбаста бўлдилар. Бу борада юртада довруғ таратган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Шамсиддин Маҳбубий, Маҳмуд Торобий сингари раҳнаомлар мўғуллар зулми ва асоратига қарини йўналтирилган халқ озодлик ва халоскорлик курашига бошчилик қилдилар.

Чунончи, Хўжанд ҳоқими Темур Малик баҳодирнинг ўз она шаҳрини ҳимоя қилишда кўрсатган мислсиз жасорати тилларда дoston бўлгусидир. У дастлаб Мовароуннаҳр дёрига муғулларнинг даҳшатли ҳужуми бошланган кезларда душманин қандай қарши олиш, унинг ҳужумини қай тарзда даф этиш масалаларига бағишланиб Хоразмшоҳ ҳузурда ўтказилган ҳарбий машваратда ҳам фаол иштирок этиб, унда ўз қатъий нуқтан назарини билдирган етуқ саркардалардан бири эди. Ушанда: «Сенинг фикринг надир,— деб Муҳаммад Хоразмшоҳ унга юзланганида, Темур Малик:— Ҳужум қилганлар ютади,— деб фикрини давом қилдирган эди.— Тарқоқ лашкарни тўплаб, душманга омонсиз зарба бермоқ галаба келтиради. Базилар маслаҳат берганидек: Ҳиндиқуш тоғига қочиб хиёнат!— деди ўрнидан туриб Хўжанд ҳоқими, саркарда Темур Малик.— Ҳатто ожиз инсон ҳам бор кучи билан ташланса, ваҳшатли йўлбарсни енгади. Наҳотки, биз чекнишни ўйласак? Душманни саратон иссиғидан қочади, демаклик — нодонлик! Амринга доимо мунтазирмен, Жангга кирсак, ўқимиз нишонга тегишини, қиличимиз осмонда ярқирашини кўрсинлар...**

Дарҳақиқат, Темур Малик ўз аҳдига содиқ қолиб, бутун Хўжанд аҳлини ёвуз душманга қарши мардонавор жанг қилишга сафарбар эта билганди. Темур Малик бошчилик қилган шаҳар мудофаачилари бир неча ой давомида муғулларнинг шиддатли ҳужумларига бардош бериб, нечоғлик машаққатлар, ҳадсиз-ҳисобсиз қурбонлар, маҳрумликлар эвазига қалъани қўлларида ушлаб турдилар. Пировардида ўт-олов ичиде қолган шаҳар қалъасини тарк этиб, Сирдарё ёқалаб дарё ўртасида қад ростлаган истеҳком — Оролга ўз жасур йигитлари билан вақтинчалик чекинган экан, унинг изтироби ортиб, қалби туғёнга келади. Бу ҳолатни адиб шундай тасвирлайди: «Хўжанд ер билан яксон бўлиб, чўкаётгандай, одамлар куйиб кул бўлаётгандай... Унинг ичи ёниб, интиқом ўти аланга оларди. У ўз жонини сақлаб, бу ёққа ўтдимиз? Йўқ! Унинг учун ўлим

* М. Осим. Жайхун устида булутлар, 133—134-бетлар.

** В. Ян. «Чингизхон» (тарихий роман). Нукус, изд-во «Қарақалпақстан», 1977, с. 140.

ҳозир ҳеч гап, шаҳар сагапидан кўра минг маротаба қийноқ ўлимга рози эди. У англишини бўйнига олмас, тинимсиз жанг қилмоқ; фақат шу йўл билан душманини тор-мор этмоқ мумкин, дерди. У айқириб оқастган дарёга тикилар, кучли дарё унга қудрат бағишлаётгандай эди. Сув гўё: «Эй, саркарда, мен отдан ҳам, филдан ҳам кучлиман, менинг елкамга мин, мен сени душман устига олиб борамен, мени улар ўқ отиб ҳам, қиличу найза уриб ҳам ўлдириша олмайди! Мен енгилмас ва қудратли аргумоқмен! Менинг елкамга мин, эндиги жангда мен сенга ёр бўламен», дегандек бўларди. Шу қудратли аргумоқни паноҳ этиб Темур Малик дарё ичига кирди. Бу «арғумоқ»қа манжаниқдан тош отиб ҳам етказа олмайдилар, ўт очиб ёндира олмайдилар. Темур Малик Хўжандга, ундан кейин дарёга тикилди...*

Шу нарса ҳақиқатки, ўз она юртига чексиз содиқ ва вафодор бўлган ботир ўғлонлар Темур Малик раҳбарлигида оролда туриб ҳам мўғулларга кучли зарбалар беришга муваффақ бўлганлар. Темур Малик йиғинларни тинимсиз жанглар қила-қила Хоразмгача борганлар. Сўнгра улар Хуросон ва Афғонистон заминиди ҳам қонхўр мўғуллар билан олишиб, уларга катта талафотлар етказганлар. Ҳар гал мисоли қўлга тушмас қасоскорлардек, Темур Малик балоқазолардан омон қолиб, ўз халқининг содиқ фарзанди сифатида унинг эрки, озодлиги йўлида фидойилик кўрсатиб мардларча курашган ҳамда шу йўлда шаҳид бўлган. Мовароуннаҳрнинг яна бир шунқори Жалолиддин Мангуберди бўлиб, у ҳам мўғуллар ҳужумининг бошидан бошлаб токи ўн йиллар давомида талоччи ёвузларга қарши қаҳрамонона жанг қилди ва халқ қаршилик кўрсатиш ҳаракатига раҳнамо бўлди. У шухратпараст, маишатбоз, худбин, калтабин ва қўрқоқ отаси Муҳаммад Хоразмшоддан кескин фарқли ўлароқ, юрт бошида қора булутлар қуюқлашган оғир дақиқалардан бошлабоқ эл-улус ташвиши, қайғуси билан ҳамнафас бўлиб, ўзини юрт ҳимоячиларининг олдинги сафига урди. Жалолиддиндаги ноёб ҳарбий саркардалик, қўрқмаслик, баҳодирлик сингари фазилатлар мўғул босқинчиларига қарши кескин курашлар давомида янада тўлароқ тарзда намоён бўлиб борди. Ватанга бўлган меҳр ҳисси, фарзандлик бурчи уни шу қадар элга машҳур қилдики, ҳатто унинг номини эшитган мўғуллар улуг ҳоқони Чингизхоннинг ҳам сочи тик бўлиб, юзи тундлашар, уни қўлга тушириш ёхуд йўқ қилиш чора-тадбирларини излар эди. Жалолиддин ўзининг ботир жангчилари билан ўн йиллар давомида ҳали Мовароуннаҳр, ҳали Афғон ва Ҳинд, ҳали Эрон ёки Кавказ орти ҳудудларида пайдо бўлар, янгида халқ лашкарларини жамлаб, мўғул истилочилари зулми ва ҳукмронлигига қарши тиним билмай жанг қилар, халқ эрки, озодлиги ва ҳурлиги йўлида сабот билан курашарди. Бироқ не кўргиликки, Жалолиддин Мангубердининг азият умри ёвлар билан жанг майдонида яккама-якка олишувда эмас, балки бир хонининг баногоҳ тингидан хазон бўлди. Бу мудҳиш воқеа 1231 йилнинг 17—20 августларида содир этилган эди. Машҳур ёзувчи В. Яннинг бадний талқинича, ташасида ёвга нафрат ва Ватанга бўлган муҳаббат билан тўйинган қони аста-секин оқиб кетар экан, у худди ўзининг жасур лашкарларига қарата айтаётгандек:

«Улуг хоразмликлар, барча қабилалар, тингланг! Сизлар ҳамжиҳат

* Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси (тарихий роман). Гафур Гулом нашриёти, 1991, 172—173-бетлар.

бўлиб, елкама-елка туринглар. Ва ҳукмдорларни ўз халқидан юз ўгириб, қўллариди совға-саломлар билан қонхўр ёвларнинг, бизларнинг қотилларимиз ва жаллодларимизнинг олдиға шафқат сўраб боришларига йўл қўйманг. Фақат тарқоқ қабилаларнинг мустақкам ҳамжиҳатлигигина уларни енгилмас қилади. Ва, шунда, худди чимдим туз денгизда эриб кетганидек, мўғуллар ҳам бизнинг халқларимиз ичида йўқ бўлиб кетадилар. Шундагина биз бахтлилар ва эркинлар мамлакатини ярата оламиз»,— дея шивирладн.

Дарҳақиқат, Жалолиддиннинг сўнги нидоларида чуқур ўкинч, рискор, бетайни юрт амалдорлари, бекларининг ноаҳиллиги, нотинчлигидан надомат, сотқин, ватанфуруш кимсаларға ўтли нафрат ҳис-туйғулари акс этган эди. Зеро, Маҳмуд Яловуч, унинг ўғли Маъсудбек сингари бадавлат табақаға мансуб бўлган юрт сотқинлари кўмаги билан Мовароуннаҳрга от қўйиб, қилич яланғочлаб келган мўғул босқинчилари бу заминни истило этганларидан сўнг ҳам улар ёрдами ва иштирокида маҳаллий халқларни мудҳиш асоратта солиб, бир ярим асрдан кўпроқ муддат давомида унинг қонини зулукдек сўрдилар.

Бироқ, Ватан озодлиги, эркини ҳар нарсадан муқаддас билувчи мард кишилар қандай мушкул ҳолатларға, мураккаб вазиятларға дуч келмасинлар, улар охири томчи қонлари қолгунға қадар ҳам ўз аҳду паймонлари, эътиқодларига содиқ қола бердилар. Бу ўринда чин ватанпарвар сиймо, оташнафас шоир, илму ҳақиқат ва маърифат бобида устози мумтоз бўлган, Мажиддин Бағдодий, Фаридулдин Аттор, Баҳоуддин Валад (машҳур классик шоир Жалолиддин Румийнинг падари бузруквори) сингари буюк шоир ва воизлар мураббийси, «Шайхи Валитарош»— авлиёлар етиштирувчи Шайх номи билан бутун Шарққа донг таратган Шайх Нажмиддин Кубронинг ибрати беиназирдир. Чингизхон қўшинлари Урганчи қамал қилган пайтда Нажмиддин Кубро мункиллаб қолган чол эди. Мамлакат ҳукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз аёилари, хешу ақраболари билан райият аҳли ҳоли-аҳволини унутиб, ўз тиичи, ҳузур-ҳаловатини ўйлаб, шармандаларча пойтахтни ташлаб қочганда ёхуд Хумартегин сингари шоҳ лашкарбошилари сотқинлик қилиб, Чингизхон қўшинларига Урганч дарвозаларини очиб берганларида ҳам ўлуғ шайх бу даргоҳ тупроғини тарк этмади. Чингизхон доврўғи оламға машҳур бўлган шайх Нажмиддинға омонлик бериб, унга ўз яқинлари, оила аъзолари билан шаҳардан чиқиб кетишиға розилик беради. Лекин ватанпарвар олим босқинчининг бу «лутфу марҳамати»дан қатъиян воз кечади. Унинг жавоби шундай бўлади: «Шу тупроқда туғилибмиз, шу тупроқда ўламиз!..»

Эртаси кунн кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа содир бўлади. Етмиш олти ёшли, кексайиб қолган шайх Нажмиддин Кубро қасоскор халқдан лашкар тузиб, ўзи ҳам қўлиға найза олиб, лашкар олдиға тушиб, Урганч фуқаросини жангға бошлаб боради. Халқ лашкарлари ёвуз душманлар билан беомон жанг қиладилар. Шайх Нажмиддин бир ҳамла билан душман байрогини тортиб олиб, то сўнги нафаси қолгунға қадар ҳам қўлидан чиқармай ушлаб туради. Алишер Навоий «Насоимул муҳаббат» китобида шаҳодат беришича, ғанимлар ўн киши ёирилиб ҳам байроқини ундан олиша олмаган, шайхнинг бармоқларини битта-битталаб кесишға мажбур бўлишган эканлар...

Кейинчалик Жалолиддин Румий ҳам мана шу фожиали воқеа хусусида маҳсус рубоний ёзиб, биз ўлганда ҳам ўз эътиқодиға собит қоладиганлар наслидан-

миз, деб ифтихор қилган экан. Бизнинг бахтиқаро аجدодларимиз мўғуллар асорати ҳукм сурган алғов-далғов даврларда ҳам руҳан чўкмай, маънан мағлуб бўлмай, мағрур бошларини баланд тутиб, она юрт озодлиги ва истиқлоли учун курашда давом этганлар. Бухоро яқинида 1238 йилда юз берган, мўғул истилочилари ва уларнинг маҳаллий ҳамтовоқлари, гумашталарини қаттиқ ларзага солган Маҳмуд Торобий бошчилигидаги халқ қўзғалони ёхуд XIV асрнинг биринчи ярми давомида юзага келиб, Хуросон ва Мовароуннаҳр кенг ҳудудлари бўйлаб қулоч ёзган ҳамда мўғуллар ҳукмронлигини ағдариб ташлашга йўналтирилган сарбадорлар ҳаракати ва шу каби суронли воқеалар фикримизга яққол далилдир.

Халқ эпослари қаҳрамонлари тилида кўпинча «ё ҳаёт, ё мамот» дейилганидек, Самарқанд сарбадорлари (ўз бошини дорга тикканлар — муаллиф изоҳи) ҳам ё мўғуллар асоратидан юртни озод қиламиз, ёхуд шу эзгу мақсад йўлида бошимизни нисор этамиз, деган қасамёд билан ўз раҳнамолари — оддий тўқувчи касбидан чиққан Абубакир Калавий, Хурдак Бухорий ва мадраса муллаваччаси Мавлонодалар бошчилигида мўғуллар ҳукмдори Илёсхўжа қўшинларига бас келиб, уларга катта талафот етказиб, ўз она шаҳарларини душманга бермай, уни сақлаб қоладилар. Мустақилликка эришиш бобида ўлим юзига тик боқиб, ўз аҳду паймонларида қатъий турган сарбадорлар дил монологи шоир назмида шундай талқин этилади:

Дилмиз унутди қўрқувни, ёшни,
Ўт бўлиб эритди дардимиз тошни.
Юртнинг бўйнидаги қуллик хирожин
Тўлашга келдик кўтариб бошни.
Ассалом алайкум дорнинг оғочи,
Туғиб сарбадорлик имонин дилга.
Турон элларидан чиққандик йўлга,
Ахир ўзинг сўйла, бошимиз тожи.
Бош асли не керак эрки йўқ элда?
Ассалом алайкум дорнинг оғочи.*

Сарбадорлар ҳаракати тимсолида халқ қудрати, агар у бирлашса, ва қўзгалса, ҳар қандай қонқўр ёвларни маҳв этиш мумкинлиги ўз исботини топгандир.

---

* Туркистон, 1990 йил, 2-сон.

4. ЧОР МУСТАМЛАҚАЧИЛИГИ ЗУЛМИ ВА АСОРАТИГА ҚАРШИ ЭРК, ОЗОДЛИК, ХҲРЛИК ДЕЯ ҚЎЗГАЛГАН ЭЛ

Подшога қарши бўлайлик,
Е олайлик, ё ўлайлик.
Сира қайтманглар, халойиқ,
Меҳнатқашсан, зулм ўтди.
Суюклар ўртаниб кетди.
Қаттиқ зулм ўтгандан сўнг,
Шунча халқ қўзғолон қилди.

(Фозил Йўлдош ўғли).

Тарих ҳақиқатининг бизга берадиган яна бир муҳим сабоги шундаки, бу табаррук замин халқларининг эрксеварлик, ватанпарварлик ва инқилобий руҳини тушуниб етган ҳамда унинг бирлик, аҳиллик, ҳамжиҳатлик борасидаги саъй-ҳаракатига раҳнамолик қилувчи кучли, иродали тарихий шахслар майдонга чиққан пайтларда юртда осойишталик, тинчлик, барқарорлик, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўсиш, тараққиёт ҳукм сурган. Мамлакат жиловни ўша муътабар, улуг шахслар қўлида бўлиб, унинг парокандалик ҳолатига тушишига изин берилмаган. Бунинг яққол намунаси сифатида IX—X асрларда деярли бутун Мовароуннаҳр ҳудудини ажпабий араблар ҳукмронлиги таъсиридан халос этиб, уни ўз қўлларида бирлаштириб, пойтахти Бухоро бўлган қудратли сомонийлар давлатини вужудга келтирган, маҳаллий халқ орасидан чиққан Сомон Худод ва унинг авлодлари даврини, ёхуд бу муаззам диёр довуғини мағрибдан мағриққача машҳур қилган улуг бузрукворимиз амир Темур замонасини тилга олиб ўтмоғимиз жоиз бўлар. Масалан, сомонийлар сулоласига мансуб Аҳмад, Носир, Исмоил сомонийлар сингари олимақом, тадбиркор, донишманд ҳукмдорлар даврида мамлакатда тинчлик, осойишталик, барқарор бўлган, унинг иқтисодий ҳаёти, маданий турмуши юксаклик сарни қад ростлаган, юрт бирлиги, улус ҳамжиҳатлиги рисоладай кечган. Ҳар йили бир маротба халифалик марказига анъанавий тарзда юбориладиган оз миқдордаги совға-саломларни истисно қилганда эл бойлиги беҳуда совурилмаган ёхуд четга чиқарилмаган. Профессор А. В. Шестоков таҳрири остида нашр этилган «СССР тарихи очерклари» китобида қайд этилишича, «сомонийлар ҳукмронлик қилган даврда Урта Осиёнинг маданияти ғоятда юксалиб кетган, баъзи жиҳатлардан Шарқий Европа, ҳатто Ғарбий Европадан ҳам ўзиб кетган эди» (ўша китоб, 96-бет).

Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр билан Хуросон араб истилочилари ҳокимиятининг сиёсий асорати ва иқтисодий талон-тарождан халос бўлиш билан бирга уларнинг миллий зулмидан ҳам қутулди. Бу эса, Мовароуннаҳр миллий тараққиётининг тезлашувига жиддий туртки берганлиги шубҳасиз. Агар араб халифалиги қудрати кучайган даврда унинг пойтахти Бағдод шаҳри жаҳон мусулмон маданияти марказига айланган бўлса, сомонийлар сулоласи юксалган даврда Бухоро иккинчи Бағдодга айланди. Бу даргоҳга ҳар томондан олиму фозиллар оқиб кела бошладики, натижада ушбу диёр бағридан ҳам кўплаб маҳаллий донишмандлар етишиб чиқдилар. Бухорода кўплаб масжид-мадрасалар, нодир китобларга

бой кутубхоналар қад кўтарди. Ўз замонасининг етук қомусий олимлари — Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фаргоний, Абу Али ибн Сино сингарилар етишиб чиқдилар. Худди шунингдек, XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб эса амир Темур Курагонийдек буюк зотни етиштирган халқ унинг раҳнамолиги ва донишманона сиёсати орқасида мўғуллар истибдодидан тамомила халос бўлибгина қолмай, балки шунинг билан бирликда, марказлашган қудратли давлатга ҳам эга бўлди, ўз қадр-қимматини, эгилган ўқсик бошини баралла кўтарди, рўшноликка эришди, бўлак эллар, юртлар назарига тушди, Уша кезларда Оврўпа, Осиё мамлакатларидан келган элчилар, дипломатлар ўз ҳукмдорлари йўллаган олимпиақом номаларни улуғ Темур салтанати қароргоҳида етказиб, у билан дипломатиқ, савдо-сотиқ муносабатлари ўрнатиш истагини билдирганлар. Бунга кўна тарих шоҳиддир. Бу ўринда амир Темур ҳузурига ташриф буюрган Испания элчиси Дои Рюи Гонзалес де Клавихонинг хотира лавҳаларидан бир шингилгина келтириб ўтиш жоиздир: Элчининг тасвирлашича, расмий қабул маросимида Темур ўз вазирларига хитобан ифтихор билан шундай деган экан: «Қаранглар, мана, ўғлим — Испания қиролининг менга юборган элчиларини кўрипиз! У, Испания қироли дунёнинг энг четида туради ва бутун фаранг подшоҳларининг энг буюғидир. Улар, фаранглар, ҳақиқати улуғ халқлардир. Ўғлим, мен ҳам Испания подшоҳига ўзимнинг эҳтиромимни кўрсатмак истайман»*.

Бироқ, таассуфлар бўлсинки, улуғ амир вафотидан сўнг, унинг ворислари ўртасида тожу-тахт, мансаб-мартаба талашиб юз берган жанжал-можаролар, қонли сўқишишлар пировард оқибатда Темур не ҳасрат ва машққатлар билан бунёдга келтирган буюк давлатнинг инқирози, парчаланиши ва заифлашувига олиб келди. Афсуски, бу беҳосият жараси кейинчалик, хонликлар даврида ҳам давом этди. Бундан эса, табиийки, ҳудудимиз бойликларига, хом-ашё манбаларига, арзон-гаров ишчи кучига кўз тикиб турган ажнабий босқинчилар фойдаланиб қолишга, меҳнатсевар, ҳазматкаш, мўмин-қобил халқимизга ўз хоҳиш-иродасини мажбур этнига уриндилар. Хусусан, ● Урта Осиё ҳудуди ва унда истиқомат қилувчи элатларнинг Россия империясининг сиртмоғига тушиб, унинг мустамлакасига айланиб қолишга олиб келган асосий сабабларнинг илдизи ҳам шунданidir. Зеро, Бухоро, Қўқон ва Хева хонликлари ўртасида кўпдан буён давом қилган ўзаро ихтилофлар, низолар ва қонли тўқнашувлар дили, дини, тили, урф-одатлари, расм-русумлари, миллий анъаналари, тарихи, тақдир азалдан муштарак бўлган қондош халқлар орасига ғов солди, уларни бир-бирга бўлаштирди ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётини тушқунликка маҳкум этди. Хусусан, XIX асрнинг ўрталарига келиб Туронзамин ҳудудидаги хонликларнинг ночор аҳволга тушиб қолганлиги факти шундан далолат беради. Шу билан ҳам профессор Абдурауф Фитратнинг «Темур сағанаси» номли саҳна асариди амир Темур тилидан айтилган ҳайқиреқ-индо шу даражада ибратомузика, унда улуғ соҳибқироннинг кейинги авлодлар ишудлиги, калтабиллиги, поиттифоқлиги ва ноаҳиллиги орқасида Туронзамин халқи бошига тушган кулфат ва кўргиликлардан қаттиқ ўқсинганлиги, изтироб азобиға тушганлиги рамзий маънода англашилиб туради: «Мен сизларға

* Жерман Вамбери, Бухоро эҳуд Мовароуннаҳр тарихи., Гафур Гулом нашриети, Тошкент, 1990 йил, 49-бет.

кўп нарсаларни қолдириш. Не бўлдики, бу замонларнинг шарафи ва жасур миллатнинг авлодлари ҳозир бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш. Кимлар боғларимнинг қушларини қувмоқда. Оталар меросидан нима қилдингизлар. Сизлардан талаб этеюрим, қалқингиз, сизларга амр қиламан, қалқингиз! Ўлкамизни тузатингиз. Авлодларимнинг ҳур яшашини таъмин этингиз. Агар бундай қилмасангизлар, ўлка, яъни мамлакат буюк бир мазорлик ҳолига келажақдир»*.

Соҳибқироннинг тилидан айтилган бу сўзлар моҳиятан унинг ўлим тўшагида ётганида васият тариқасида ўғилларига айтган қуйидаги фикрларига тўла ҳамоҳангдир:

«Ўғилларим.

Миллатнинг улуғ мартабасини, саодатини сақламоқ учун, сизларга қолдираётган васият ва тузуқларни ўқинг, асло унутманг ва татбиқ этинг. Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Заифаларни қўринг, йўқсуларни бойлар зулмига ташламанг, «Адолат ва Озодлик» дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин. Мен киби узун салтанат сурмак истасангиз, қиличнингизни яхши ўйлаб чскингиз. Бир дафъа чеккандан сўнгра-да уни усталлик-да қўллангиз. Орангизга нифоқ тухумлари экилмаслиги учун кўп диққат бўлинг. Баъзи нодимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумлари сочмакка, бундан фойдаланмакка чалишажакдурлар. Фақат васиятимида сизга идора шаклини, унинг илқуларини кўрсатдим. Буларга содиқ қолсангиз, тож бошингиздан тушмас**.

Бироқ, шу нарсани тан олмасдан иложимиз йўқки. Туркистон дёрирининг сўнги салкам бир юз ўттиз йил давом этган мустамлакачилик бўйинтуруғи сиртмоғи остида мазлумлик ва мажруҳлик ҳолатига гирифтор бўлишига кўп жиҳатдан ўзимиз ҳам сабабчимиз.

Ҳар замонларда бўлганидек, миллатимиз орасидан чиққан айрим хонлар, миллатфурушлар ҳукмрон миллат кишилари пинжига кириб, уларнинг хиргойисига жўр бўлиб, оқини қоралаб, ноҳақлик ва адолатсизликни хаспўшлаб ўз халқига хиёнат, сотқинлик қилиб келдиларки, буни бугунги кунда ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Халқда: «Елғоннинг оёғи калта», дейилганидек, эндиликда узун тарихимизда воқе бўлган ҳар бир яхши ёки ёмон ҳодиса, воқеани ўз номи билан атамоғимиз, айниқса, ҳозирги авлод кишиларига бор ҳақиқатни айтмоғимиз, тарихий ўтмишимизнинг бутун кечмишини қандай бўлган бўлса, ўшандай ҳолида уларнинг онги, шуурига етказмоғимиз лозим бўлади. Бу фикрларни шунинг учун ҳам таъкидлаш жоизки, ҳанузга қадар ҳам чор Россиясининг Урта Осиё ҳудудига нисбатан босқинчилик, мустамлакачилик сиёсатига баҳо беришда нотўғри, ғайриилмий ёндашувлар давом этиб келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Кўп замонлардан буён не-не казо-казо олимлар, номдор жамиятшунос олимлар, сиёсатчилар (улар орасида минг афсуслар бўлсиники, талай маҳаллий олимлар ҳам бор) чираниб, «қора терга ботиб», «заҳмат чекиб» чоризмининг истилочилик миссиясини «қўшиб олиш» ёхуд «ихтиёрий хоҳиш билдириш» қабилидаги иборалар билан талқин этиб, бошқача оҳанг-бўёқларда тасвирлаб, тавсифлаб келмасинлар, бироқ, халқимизда «ойни этак билан ёпиб бўлмайди», дейилгани-

* Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 3 январь.

** Амир Темури васияти. Ғафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент. 1991 йил. 4-бет.

дек, эндиликда ҳаммага ойнадай равшан тарих ҳақиқатидан кўз юмиб бўлмайди, ахир. Шу нарса шубҳасизки, Россия ўз кучи, қудратига таяниб, ҳамда империалистик, босқинчилик манфаатларидан, улуғ давлатчилик сиёсати қизиқишларидан келиб чиқиб, ер-суви, мўл бўлган, табиий бойликлари мислсиз, одамлари меҳнаткаш, заҳматкаш бу бебаҳо ҳудудни ўтган асрнинг иккинчи яримлари давомида тўл ва замбараклар ёрдамида, қон ва қилич билан истило этди. Бу ўлка жафокаш, эрқарвар халқларининг эрки, ҳуқуқи, қисмати чор тўралари, амалдорлари инон-ихтиёрига берилиб, тақдир тақозоси билан улар икки ёқлама зулм ва эксплуатация азобига маҳкум этилдилар. Бироқ бизнинг юртдош аждодларимиз, бобокалонларимиз юз берган бу мудҳиш фалокат қаршисида осонлик билан тиз чўкиб, кўникиб, ўз тақдирини келгинди рус мустамлакачилари қўлига топшириб қўйганлари йўқ. Халқимизнинг энг яхши, донишманд фарзандлари, эр йигитлари эл дарди, андуҳига даво излаб, уни ҳалокат, фожиа гирдобидан қутқариш, эркин, мустақиллик йўлига олиб чиқиш учун фаол ҳаракатда бўлдилар ҳақиқат, ҳаққоният юзига тик бордилар. Ҳозирги ёшларимиз табаррук номини яхши билишлари, эъозлашлари албатта жониз бўлган, ўз замонасининг пешқадам маърифатпарвари, етук фозили, илм соҳиби бўлган Эшон ибн Бўрихон Фарғона вилоятининг губернатори, қонхўр генерал Скобелевга йўллаган, чуқур ватанпарварлик, миллатпарварлик руҳи билан суғорилган шеърини мактубида Чор мустамлакачилиги асорати туфайли халқ бошига тушган оғир мусибатни, Россия салтанати муштумзўрларининг талон-тарожи, ғоратчилик ва камситувчилик сиёсатини очиқчасига қоралаб, шу ўқинч ва аламли сатрларни битган эди:

Ўйлайсизки, бирор миллат бу дунёда,
Сизсиз йўлни тополмайди, олға босмайди!...
Ўйлайсиз, қонни бу халқ ювмас қон билан,
Жонни бу халқ олмас қон билан.
Ўйлайсизки, бу халқ сизга олтин ғазнадир,
Оқ пахтадир, иссиқ нондир, мардикорлардир!.. *

Чор қўшнлари ва амалдорларининг босқинчилик ва талончилик сиёсатига қарши Туркистон ўлкасининг мазлум халқлари ўз йўлбошчилари стачкачилигида кўзгаллиб, эрк, ҳуррият ва мустақиллик учун жангу-жадал кураш олиб бордилар. Утган асрнинг етмишинчи, тўқсонинчи йилларида ўлканинг Фарғона, Андижон, Сирдарё, Самарқанд ва Тошкент музофатларида юз берган сон-саноксиз халқ ғалаёнлари шундан далолат беради. Чунончи, 1873—1876 йилларда Пўлатхон Мулла Исоқ Ҳасан ўғли бошчилигида бўлиб ўтган ва Фарғона водийсининг кўпгина шаҳар ва қишлоқларига ёйилган ҳамда чор мустамлакачилиги тузумига қарши йўналтирилган қудратли халқ ҳаракати, 1892 йилги Тошкент кўзгалони ёхуд 1898 йилда воқе бўлган Андижон кўзгалони тўлқини ва шу каби тарихий жараёнлар шундан далолат берадики, эрқарвар аждодларимиз тақдирга тан бериб, қуллик бўйинтуруғини олжаларига илишга изн бермай, ўз ҳаққи-ҳуқуқлари, қадр-қимматлари учун мардонавор курашганлар.

* «Муштум» журнали, 1990 йил, 13-соч.

Жумладан, Дукчи эшон қўзғалони номи билан тарихга кирган Андижоннинг Мингтепа (ҳозирги Марҳамат) туманида кўтарилган оммавий халқ ҳаракати шундан далолат беради. Чор маъмурлари ва тўраларининг маҳаллий аҳолига ўтказган зулм-сиёсати, ситими, бедодлиги ва бетавфиқлиги, шарм-ҳаёсиз қилликлари, номақбул хатти-ҳаракатлари пировард оқибатда бу даргоҳнинг мўътабар, ақли расо кишиларини, дин аҳли пешволарини чора излашга ундаган. Шу билан улар халққа юзланиб, уни қўзғалнишга даъват этганлар. Мингтепалик Мадали (Муҳаммад Али) Эшон ҳам етук илм соҳибини, ислом пешвосини бўлганлигидан, ўз меҳрибонлиги, муруватиешаллиги орқасида одамлар ўртасида катта ҳурмат қозонганлигидан унинг атрофига кўплаб зулм жабрлийдаларининг тўплана борганлиги бежиз эмасдир. Халқ қўзғалони арафасида, яъни 1898 йил бошларида Дукчи эшон Андижон, Марғилон, Наманган ва Ушдағи нуфузли кишилар номига, шунингдек, Олойдаги машҳур Қурбонжон доҳонинг катта ўғлига чоризм мустамлакачиларига қарши ёппасига кўтарилиши ҳақида маслаҳатлашиб олиши учун уларни Мингтепага чорлаб, хат йўллайди. Чунинчи, Андижоннинг ҳурматли кишиларидан Маҳмудалибой номига ёзилган хатда шундай дейилган эди: «(Салом ва кириш сўзидан сўнг) бу фасол ва фитналарни даф қилмоқ бизнинг зиммамизга фарз бўлгондир... Кўп замондан буён фурсат пойлаб, шу вақтга етдик. Энди вақт етиб, қараб турмоққа фурсат қолмади... Шу зolim ҳукуматдан қутулишга, саъй-ҳаракат қилмоғимиз ва жиҳод қилувчиларга ёрдам бериш зарур, балки фарз бўлди. Марҳамат қилиб Мингтепага — бизнинг фақир хонамизга таъриф қилсалар, шу хусусида маслаҳат қилсак, деган умидда қадамларига мунтазирдиримиз»*.

Шу тариқа, ғазабга келган халқ Мадали эшон сингари ўз раҳнамолари етакчилигида ўша 1898 йилнинг май ойи ўрталарида мустамлакачи унсурларга қарши бош кўтардилар. Мингтепа, Тожиқ қишлоқ ва «Эшон чекки» каби аҳоли пунктларининг минг-минглаб ғазабнок кишилари қўлга олинган аслаҳа-анжомлар, рўзғор асбоблари — кетмон, болта, паншахалар билан қуролланиб, юрт зўравонларига ташландилар. Чор маъмуриятини мунтазам армия қисмларини ишга солиб, тўп-замбараклар ўқиши аямасдан, бу қўзғалонни шафқатсизлик билан бостиришга муваффақ бўлди. Қўзғалон халқ қонига ботирилгач, чор чиновниклари ғайри қонуний равишда қўзғалончилар устидан суд уюштириб, уларни оғир жиноий жазоларга гирифтор этдилар. Судда чор чиновниклари қўзғалон бошлиғи Мадали эшондан: «Нега халқни қўзғалонга кўтардинг?» — деб сўраганларида, у: «Россия Туркистонни босиб олганидан сўнг бу ерда ахлоқсизлик, фоҳишабозлик, ҳар хил ўйчилар, ароқхўрлик кенг авж олиб кетганлиги, умуман шарият қондалари оёқ ости қилинганлиги, бундай ахлоқсизлик пайтида Маккага ҳажга боришнинг тақиқланиши халқ ўртасида маънавий тушқушликнинг янада авж олиб кетишига сабаб бўлганлиги, озод Туркистоннинг озодлиги йўқ қилинганлиги каби сабаблар уни халқни қўзғалонга кўтартиришга олиб келганлигини айтди.

Мадали Эшон ва унинг издошлари устидан суд 1898 йилнинг 11 июнь куни Андижон шаҳрида бўлиб, уч ой давом этди. Суднинг қора курсисидан мазкур қўзғалоннинг 500 нафардан кўпроқ фаол қатнашчилари ўтирган бўлиб, улар

* «Туркистон», 1992 йил, 18 январь.

ноҳақлик, бедодлик қурбони бўлган эдилар. Дастлаб 447 киши жавобгарликка тортилди, 800 га яқин киши сўроқ қилинди. Қўзғалон ҳақидаги суд ҳужжатлари «Андижанское дело» номида 20 жилдди ташкил қилди. Суд 380 кишини жазолашга қарор чиқариб, шундан 362 нафар кишини отиб ўлдиришга ҳукм қилган эди. Аммо чор ҳукумати жаҳон афкор оммаси олдида ўз манфур қиёфасини ошкор этмаслик мақсадида кўпчилик ўлим жазосини сургун, билан алмаштирдик, бунинг натижасида 351 киши турли муддатларга ҳукм қилинди. Қўзғалон етакчиси Мадали эшон ва унинг 5 нафар яқинларини эса осиб ўлдириш тўғрисида ҳукм чиқарилди. Ҳатто рус тарихчиларининг гувоҳлик бершича, дор тагида турган Мадали эшон ва унинг сафдошлари ёвларнинг кўзига шунчалик совуққонлик билан боқиб, мардоназор турдиларки, улар бир оғиз ҳам афв қилишларини сўрамасдан, эртмоқчи бўйинларига солдилар. Ўзга юртга келиб, ўзлари хон, қўлакалари майдон бўлган келгинди босқинчилар қўзғалон баҳонаси билан бу халқ ҳаракати юз берган жойларда шу қадар бедодлик, ваҳшийлик қилдиларки, бунинг қалам учига алам билан ёзмай бўлмайди. Жумладан, қўзғалончилар Андижон томонга қайси қишлоқлардан ўтган бўлсалар шу қишлоқлардан то Андижонгача бўлган масофадаги уйлар бир километр энликда ер билан теп-текис қилинди. Бу ўлчовни шахсан подшо Николай II нинг ўзи Андижон вилоятининг харитасида ўз қўли билан чизиб кўрсатган эди. Текисланган ерларга эса жанубий Россия губернalarидан кўчириб келтирилган рус мужиклари жойлаштирилди. Қўзғалон маркази — Мингтепа қишлоғининг номи ҳам «Пожалуйста» (яъни «Марҳамат») деб ўзгартрилди*.

Рус мустамлакачиларининг ўзларига бино қўйганлиги, калондимоғлиги, маҳаллий халқ вакилларини таҳқирлаганлиги, менсимаганлиги шу қадар рад этиб бўлмас фактки, бунинг уларнинг юқори мансабдор намояндалари тилидан ҳам билса бўлади. Самарқандда барпо этилган боғ дарвозаси пештоқида вилоят губернатори Абрамов, «Боққа сартлар ва итларнинг кириши тақиқланади!»— деб ўз қўли билан ёздирган эди. Фарғона губернатори Иванов бўлса: «Минг бир сарт бир ўрпе солдатни кийиб юрган этининг пошнасига арзимайди!» деб айтганди. Унинг меросхўри, қонхўр губернатор Скобелев шовинист руслар фикрини бундай ифодалаган эди: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас — маданиятини, санъатини, тилини, йўқ қилсанг бас; тез орада ўзи адоин тамом бўлади...»**

Рус мустамлакачиларининг маҳаллий халққа нисбатан қилган ваҳшийлиги ва қонхўрлигини яна шунда кўриш мумкинки, масалан, улар 1873 йилда Хива хонлигини босиб олган пайтларида хонлик вилоятлари ва улусларидан катта миқдорда ўлпон талаб этганлар, бунга кўнмаганлар ёхуд қурби етмаганларни аёвсиз жазолаганлар. Чунинчи, умумий ўлпонининг 300 минг сўми ёвмутлардан олинishi керак эди. Бироқ бу миқдор афтодаҳол ёвмутлар учун ниҳоятда оғир бўлганлигидан, уларнинг оқсоқоллари руслар билан сулҳ тузиш муддатини бироз узайтириш ҳаракатида бўлганлар. Аммо илтижолар инobatга олинмаган. Икки ўртада қонли тўқнашув юз берган. Босқинчилар томонидан ёвмутларнинг

* «Туркистон», 1992 й., 11 январь.

** «Халқ сўзи», 1992 й., 18 январь.

на кексаси, на асли ва на болаларига раҳм қилинган. Уйларига ўт қўйишган, чопишган, ўлдиршган. Қиргин қишлоқдан қишлоққа кўчган... Тарих сари шулки, мағрур ва эрка ташна ёвмутлар бу қиргинда қанча алп йигитлари, аёл-ғўдаклари, ота-оналаридан жудо бўлди, бунинг саногига етиш амри маҳол.

Уша қонли воқеалар жарасини кўрган, изтироб чеккан хоразмлик тарихчи Баёний бу хусусда шундай ёзганди: «...Галавачоф ямутларнинг таъқиблари учун қозоқ (казак) отрядларининг ораларидан етти бўлак отлини интиқоб этиб, Принсюжин отлиғ бир зобитни оларга саркарда қилиб ирсол этди. Булар бир мил миқдори йўл юриб, бир жамоа ямутларнинг изларидан еттиларким, баъзилари қариллик жиҳатидан, баъзилари беморлик сабабидан ва баъзилари аёлу атволларига ҳамроҳлик этиб, ўғлонларини орқаларига кўтармак билан ҳориб суст бўлиб, афотану хезон борур эрдилар. Қозоқ отлилар оларни кўрган ҳамона от солиб бориб ҳаммаларини қатл этдилар. Ондин ўтиб яна бир жамоа ямутларнинг изларидан еттиларким, олар ҳам аёлу атволари билан чулашиб ва бир миқдор қўю эчкиларин суриб аҳволи хароб била борур эрдилар. Қозоқ отлилари ҳайё хуй ужи билан қичқириб от солиб келиб оралашиб қатл қила бердилар. Ямутларнинг кўп атволлари отларнинг оёқлари остида қолуб, нечалари, ўлиб, нечалари нимжон билан ота-оналарига қичқирур эрдилар. Ул ҳолда ямутларининг кўзларига дунёву жаҳон қоронгу бўлиб, Русия асқарига ақсум бўлдилар. Баъзи хотунларнинг ҳам чап қўлида боласи ва ўнг қўлида тиғ била Русия отлиларига ҳамла қилар эрдилар. Бир миқдор уруш бўлгондин сўнг Русия аскарни ёлиб келиб, оларнинг ҳам ҳаммаларини тиғу тўфанг била қириб тамом этдилар...»*

Бу ўринда изоҳ ортиқча. Босқинчиларнинг ўзга юрт, кишиларига нисбатан қилган мислсиз ёзувлигининг чегара билмаслиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Хоразмлик тарихчи олим Абдулла Абдурасуловнинг ишончли манбаларга асосланиб, гувоҳлик беришича, рус генераллари, юқори мартабали амалдорлари Хивани эгаллаганларидан сўнг гаров сифатида хоннинг олтин тахтини олишди. Кейин Хива хони, замонасининг ўқимишли, маърифатпарвар сиймоси, «Феруз» тахаллуси билан ажойиб шеър ва ғазаллар битган Муҳаммад Раҳимхон II га тегислиги бўлган 300 донадан кўп нодир китобларни олиб кетишди. Буларнинг кўпи илм, санъат ва нафис адабиётга меҳр қўйган хоннинг не машаққатлар билан тўплаган асл нусха қўлёзмалар ҳолидаги асарлари эди. Шу билан бирликда хон архиви ҳам ёвуз босқинчилар нигоҳидан четда қолмаган. Хазинанинг энг сўнгги мири ҳам йиғиштириб олинган. Хоннинг бир сидра уст-боши, бошқа нодир асори-атиқалар ҳам босқинчиларга ўлжа тариқасида ўтди. Ҳозирда бу талончиликнинг миқдори ва сифатини тўла тиклаш мушкул.

Генераллардан сўнг сипоҳилар ва аскарлар мадрасама-мадраса, масжидма-масжид, уйма-уй юриб қўлга илинган нобис нарсаларни олишаверган. Ёвмутлар ўлпон тариқасида хотин-қизларининг бор зеб-зийнатларини элтиб топширишган. Хива истилоси — том маънода очкўз босқинчиларнинг мағлуб халқни талон-тарож қилишнинг ёрқин мисолидир.

Умуман, Туркистон элига босгириб келиб, уни эгалланган рус мустамлакачилари ўз ёвузликлари, айёр-муғомбирликлари, пиҳини ёрган маккорликлари билан аввалги ажнабий босқинчилардан тубдан фарқ қиларди. Улар юртга

* Тошкент, «Қамалак», 1991 й., 227-бет. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий.

темир йўл олиб кириш, саноатлаштириш, тузем (ёввойи — дейилмоқчи) халқни «саводхон», «маърифатли қилиш, маданий даражасини кўтариш» баҳонасида бу бадавлат ўлкага абадул-абад ўрнашиб олиб, аста-секин зудук янглиғ қонини сўришга киришган эдилар. Чор кузгунлари ўз садақалари эвазига маҳаллий халқ ичидан топган бир тўда сотқинлар, хиёнатчилар ҳамда ерли бой-амалдорлар билан бирлашиб, доқоридаги қабих ниятларини амалга ошириб, эрксевар, озодликка ташна жафокаш халқимиз бошида зулм тигини чарҳлаб келдиларки, бу табиий равишда, ўлкада инқилобий-демократик ва миллий-озодлик ҳаракатларининг алангаланиб боришига боис бўлди. 1905—1907 йилларда бутун чор Россияси бўйлаб инқилобий-демократик ҳаракатлар кучайиб борган кезларда бизнинг Туркистон диёримиздаги мазлум ўзбек, тожик, қирғиз, қозоқ, туркман, уйғур, қорақалпоқ халқлари ҳам ўз эрки, саодати ва истиқлоли учун оёққа турдилар. Ўзбек халқининг асл ўғлонлари элу юрт ташвиши, гаму андуҳи, фарёди билан ёниб, уни озод, эркин, зolimлар зулмидан халос қилиш учун фидо этиб кураш олиб бордилар. Шундай ажойиб халқ фидоийларидан бири Намоз Пиримқулов бўлиб. У ўз атрофига кўплаб маслакдошлар, қасоскорлар, издошларини тўплаб, Самарқанд музофотидаги шаҳар-қишлоқларда чор амалдорлари ва уларнинг маҳаллий гумашталарига қарши сабот билан курашди, уларнинг додани берди. Улимидан кейин халқ ичиде афсонага айланган, номи тилларда дoston бўлган Намоз ботирнинг аввал бошда нечоғли масъулият юкени зиммага олиб, улугвор мақсадлар йўлидаги катта ишга қўл уришга чоғланаётганлиги пайтида кечган ажиб ҳолатини таниқли ўзбек адиби Худойберди Тўхтабоев «Қасоскорнинг олтин боши» номли тарихий саргузашт романида шундай тасвирлайди:

— Дўстларим, кўп машаққатли ишга қўл урмоқчимиз, — секин бошини кўтарди Намоз, — Бошимизга оғир кунлар тушади, буни ўйлаясизларми?

— Оғирликка чидамаган номард! — Бир оғиздан дейишди жўралари.

— Қурбонлар ҳам беришга тўғри келади...

— Ҳақ йўлига бошимизни тикканмиз.

— Қани, чўкка туш ҳамманг! Кўча-кўйда очу-сарсон юрган етимлар ҳаққи, бойлар эшигида қора ернинг кемасидек ишлаб, ҳаққини ололмай юрган чўрию қароқлар ҳаққи, ҳокиму тўралар қамчисидан боши ёрилган аламадалар ҳаққи, иззат-нафси топталган йўқсуллар ҳаққи, ҳақоратлар, хўрлашлар, камситишлар белини буккан мазлуму мазлумалар ҳаққи бойлар дунёсига ўт қўямиз!

— Ўт қўямиз! — қасам ичди беш азамат.

— Эл бошига қора таёқ, кишан, эркига завол бўлган, қамчисидан қон томган ҳокимлар дунёсига ўт қўямиз!

— Бир бошга бир ўлим, — секин ўрнидан тура бошлади Намоз.

— Бир бошга бир ўлим, — жўралари ҳам такрорлаб ўринларидан қўзғалишди.

Хўрлигу ҳақоратдан, очлигу оғир меҳнатдан тинкаси қуриб, пажмурда бўлган Зарафшон мазлумларининг ҳали бутунлай сўниб битмаган қасоскор руҳи гўё шу олти азаматнинг вужудида жамулжам бўлгандек эди бу кеча.

Вужудлари ўт бўлиб ёнар, томирларида қасоскор қон гупирар, қўллари муш-га тугилган эди бу йигитларнинг.*

Гарчи Намоз бошчилигидаги ҳаракат бошқа халқ озодлик курашлари сингари чор армияси мунтазам қисмлари ёрдамида аёвсиз бостирилиб, унинг раҳномаси ва қатнашчилари қонга беланган бўлса-да, бироқ бундан Туркистон халқларининг истиқол борасидаги қўзғалишлари бир дақиқа бўлсинда тўхтаб қолгани йўқ. Чор мустамлакачилиги жабру жафосдан, ўз заминида ажнабий келгиндилар дастидан афғор, қисинди бўлиб яшашга маҳкум қилинган дёнрмиз мазлум меҳнаткашлари қуллик кишанин улоқтириш, кўрланган эрки, озодлигини қарор топтириш учун курашин давом эттирганлар. Туркистон генерал губернаторлигининг расмий ҳужжатларида қайд этилишича. Фарғона вилоятида 1911 йилда 833 та ва 1913 йилда 1200 та «жинойи иш» (буни қарангки, адолат ва ҳаққоният учун курашувчилар чор маъмурлари наздида жиноятчи эканлар!) кўрилганлиги ҳамда «жиноятчилар» ўз «қилимишлари» учун турли муддатларга ҳукм қилинганлиги шундан шаҳодат беради. Бундай исёнкор руҳдаги кишиларнинг асримизнинг муҳим воқеалари бўлиб тарихга кирган ҳамда миллионлаб қалб ва вужудларда келгуси истиқлол йўлида умид ёлқиллари, нажот чечакларини сочган 1917 йил февраль ва октябрь инқилоблари арафасида ҳам айрича кўтаринкилик руҳи билан озодлик жапига кўтарилганликлари, қуллик кишанин улоқтириш сарни наъра тортганликлари бежиз эмасдир. 1916 йил ёзида Ўзбекистон элининг Жйззах, Самарқанд, Спрдарё, Фарғона, Марғилон, Тошкент сингари асосий шаҳарлари, овулу қишлоқларини қамраб олган бу оммавий ҳаракатлар ўлка мазлум халқларининг чор мустамлакачилиги зулмидан сабр қосаси тўлиб тошганлигини, пичоқ суякка бориб қадалганлигини янада яққолроқ намоиш этди. Ўз эрки, қадр-қиммати, ор-номуси топталган, кўчириб келтирилиб жойлаштирилган рус фуқаролари фойдасига энг серҳосил, унумдор, ерлардан маҳрум этилган**, пахтаси, пилласи ва тилласи мустамлакачи унсурлар, заводчи, фабрикачи қорчалонлар монополиясига айланган халқ ҳамма жойда жон-жаҳди билан озодлик ҳаракатида қатнашди, мислсиз қурбонлар берди. 1916 йил ёзи давомида бутун Туркистон ҳудудлари ўтди курашлар гирдобига ғарқ бўлган эди. Ўзбек, қирғиз, қозоқ, тожик элатлари мустамлакачилар зуравонлиги ва бедодлигига қарши оёққа қалққанди. Ҳатто Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори Н. Ликошин юқорига йўллаган ўз ахборотида: «Норозилик ҳаракати кўтарила борди, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда ур-йиқитлар ва ўлдирешлар содир

* Ҳ. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши. «Ёш гвардия» нашриёти, Т., 1980, 73—74-бетлар.

* «Урта Осиё Коммунисти ташкилотлари тарихи» китобида (Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1967 й.) таъкидланишича. XX аср бошларида Россиядан кўчириб келтирилган онлар сони 336 минг бўлиб, улар ўлка аҳолисининг 4,5 фоизини ташкил этган ҳамда уларнинг қўлида 2 млн. 659 минг десятина ер мажбур бўлган. Бундан ташқари 14 млн. десятина ер бевосита хазина иктирида бўлган. 190 минг десятина энг унумдор ерлар рус помещиклари томонидан эгаллаб олинган. Мурғобдаги 104 минг десятина микдоридиги суғорилмайдиган ерлар ҳам подшонинг шахсий мулки ҳисобланган (ўша китоб, 16—17-бетлар).

бўлиб турди, маҳаллий ҳукмдорларнинг тушунтиришлари ва огоҳлантиришлари халққа таъсир қилмади. Маъмурларнинг сўзларига халқнинг мутлақо ишончи қолмади, ниҳоят, бу ҳаракат Россия ҳукуматига қарши очиқ кўзғолон тусини олди», деб таъкидланган эди.

Халқ кўзғолони тўлқини авж олган Жиззах, Хўжаид, Марғилон, Тошкент, Самарқанд сингари ўлка шаҳарлари, аҳоли зич яшайдиган жойларда подшолик салтанати мунтазам армияни ишга солиб, озодлик кураши иштирокчиларидан қонли ўч олди, уларни тўп-замбараклар ўқига дучор этди. Жиззах кўзғолони қатнашчиси Машарип Хусайновнинг хотирлашича, Жиззах шаҳри атрофини аскарлар ўраб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб кираверганлар. Халқни бозор майдонига тўплаб, ёш ва жинсларига қараб тўдаларга ажратганлар. Атрофга тўп ва замбараклар ўрнатилган. Аскарлар баъзи одамларни қўлоғидан бураб тўп оғзига олиб бориб, кейин қўйиб юборганлар, одамларга милтиқ ўқаталиб, қуролларини шарақлатиб қўрқитганлар. Хотин-халаж ва болалар йиғидан тўхтамаган. Аскарлар уларни милтиқ қўндоқлари билан урганлар. Бир вақт шаҳардан бир отлиқ чопиб келиб: «Сиз маккор Жиззах аҳли подшоҳи аъзамнинг олий фармониغا итоат этмаганингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отууга буюрган эди, лекин генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни оқ подшодан тилаб олдилар. Энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз, сизларни шаҳардан 25 чақирим нарига сургув қиламиз» деган. Аскарлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб ҳайдаганлар. Қун ниҳоятда иссиқ бўлгани учун бирпасда ҳаммаёқни чап-тўзон копланган. Эски шаҳарга келадиган сув янги шаҳарда бўғиб қўйилгани учун ҳеч жойда сув бўлмаган. Аскарлар одамларни зўрлаб югуртирганлар. Бир ерда тўхтатиб, ҳамманинг чўнтагини кавлаб, бор пулини олиб, яна югуришга мажбур қилганлар. Чополмай йиқилганларни милтиқ қўндоғи билан урганлар. Додвой оламини тутган, ёш болалар сувсизликдан юраги куйиб жон берганлар. Аскарлар туғиб ётган аёлларга қарашга йўл бермаганлар. Қазаклар югуришдан бош торганларни отиб ташлаганлар. Югуриб кетаётган халқни тўхтатиб қўлларига узук, қўлоқларидаги сирғаларни тортиб олганлар. Шундай қилиб, то чўлга боргунча бир неча жойда тўхтатиб, барча яхши нарсаларини тортиб олганлар. Бечора одамларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қийли чўлига элтиб ташлаганлар. Ҳамма оч ва ташна эди. Қўп одамлар чндай олмай, жон берганлар. Баён этилган сатрлар асосан кўзғолончиларнинг ота-оналари ва оила аъзоларига қилинган азоб-уқубатлар ҳақида, холос. Кўзғолон қатнашчиларининг ўзларига нисбатан бундан ҳам қаттиқ жазолар қўлланган. Бу ҳақда Коршунова исмида рус аёли қўлидагиларни баён этади: «Тошкент қамоқхонасининг ҳовлисида очликдан ўйлан фарғоналикларнинг мурдаларини кўплаб арваларга солиб қўйилганлигини кўрдик. Сўнгра маҳбуслар жойлаштирилган қамоқхона ертўласига тушдик. Бу ерда одамлар шу даражада зич ва қаланиб ётардиларки, оёқ босишга жой йўқ эди. Бизни эркаклар ва аёлларнинг жуда кир босган, ориқ ва заъфарон юзлари, аёлларнинг ёйилиб ётган сочлари, қўрқув ва шу билан бирга, нафрат билан боқувчи кўзлари ҳаяжонга солди. Ёши улғайган бир аёл менинг оёғимни ушлаб олиб, гапга тўтган қора кўзлари билан боқиб, ниманидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганим туфайли унинг ҳўнграб йиғлаган ҳолда айтган сўзларини тушунмадим. Мен эски чопонидан бир парча

пахтани олиб чайнаётган повча кишини кўрдим. Баъзи одамларнинг ўз қўлларини кемираётганларини кўрдим. Маҳбусларнинг кўпчилигининг нафас олишлари сезилмасди, афтидан, улар жон бераётган эдилар. Маҳбуслар орасида эс-ҳушларидан айрилганлари ҳам бор эди»*.

Бу сатрлардан маълум бўладики, чор маъмурлари эркаклар орасига аёлларни жойлаштириб, тарихда мисли кўрилмаган адолатсизликка қўл урганлар, ўта шафқатсизлик кўрсатганлар, ўз ёвузликларини намоён этганлар.

1916 йилги халқ қўзғолонининг 377 нафар фаоллари чор амалдорлари уюштирган ғайриқонуний суд ҳукми асосида ўлимга маҳкум этилди. Мингмиглаб бегуноҳ кишилар эса узоқ ва қаҳратон совуқ ўлка бўлмиш Сибирь ерларига сургун қилинди ёхуд қамоқларга солинди. Келгинди ҳокимлар амри билан ўлим сиртмоғига ҳукм қилинганлар орасида ўзбек халқининг бахт-иқболи ва истиқлоли йўлида фидойилик кўрсатиб курашган Назирхўжа Абдусаломов; Абдурахмон жевачи, Раҳмон Жайноқ Абдурасулов, Мулла Муҳаммад Раҳим, Худойберди Юсупов, Тўрақул Тўрабеков, Ҳайдар Ҳусанов, Ҳайдар Йўлдошев, Эрназар Тошматов, Қорабой Қобилов сингари мард ва жасур инқилобчилар бор эди. Улар ўзларига табиат инъом этган азиз жонларини озодлик меҳробига бахшида этиб қон тўқдилар. Уларнинг қутлуғ қоши билан тўйинган она замин эса янги курашчилар авлодини стиштира борди.

5. 1917 ЙИЛ ФЕВРАЛЬ ВА ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБЛАРИГА НИГОҲ ТИКИБ, ОРЗУЛАРИ УШАЛМАГАН ЭЛ АНДУҲИ

Сиқарди ҳар тарафдан бизни золим ул ҳукуматлар,
Йўлимизни тўсарди беҳаё носид табиатлар.

Тараққий йўлига сад боғлаюрди беҳамиятлар,
Ҳақиқат ишламасди, ишлаюрди бизда бидъатлар.

(Абдулла Авлоний).

Россияда воқе бўлган 1917 йилги февраль ва октябрь инқилоблари барча мазлум халқлар сингари Туркистон элатлари учун ҳам истиқлол ва тараққиёт йўлини очгандай, уларнинг манглайига бахт-иқбол нурларини сочгандай бўлди. Асрий қоронғулик ва ғафлат уйқусидан уйғонган, ёруғлик, эркинликка талпинган хокисор ота-боболаримиз учун рўшнолик кунларининг келганидан дарак бергандай бўлди. Ленин партиясининг кўндан бўён олға суриб келган дастуруламал ҳужжатларининг амалга оширилиши уларнинг ижтимоий тараққиётнинг олдинги марраларига чиқиб олишларини таъминлаш борасида янги имкониятлар уфқини очгандай бўлди. Октябрь инқилоби ғалабаси туфайли собиқ Россия империяси ўрнида вужудга келган Совет ҳокимияти системасида ҳукмронлик мавқеига чиқиб олган коммунистик партия ва шўро ҳукуматининг бир қатор муҳим ҳужжатлари, чунончи, «Россия халқлари ҳуқуқлари декларация-

* Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991 йил, 6 сентябрь.

«си», «Эзилган ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари декларацияси», «Шарқ мусулмонларига!» ва ниҳоят, партия VIII съезди (1919 йил, март) қабул қилган унинг янги, иккинчи программаси сингари «тарихий» ҳужжатларда бу хусусда истиқболга қаратилган аниқ-равшан вазифалар, чўнг режалар белгиланган эди.

Инқилоб йўлбошчиси, Шўро ҳукумати бошлиғи Владимир Ильич Ленин шахсан имзо чеккан мазкур мўътабар ҳужжатларда барча миллатлар ва халқларнинг тенглиги, баробарлиги, суверенлиги, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқиш эркинлиги эълон қилинган эди. Хусусан, «Шарқ мусулмонларига» номли мактубда Шарқ халқларига, жумладан, Туркистон меҳнаткашларига муурожаат этилиб, улар бундан кейин тўлиқ озод ва эркин бўлиб, ўз мустақил давлатчилигини қуришлари, ўз урф-одатлари, миллий анъаналарига амал қилишлари, ўз турмуш тарзларини ўз хоҳишлари негизда ташкил этишлари фурсати етганлиги айтилган эди. Шўро ҳокимияти ўз миллий сиёсатида қисқа тарихий муддатлар ичида барча миллат ва элатларнинг амалдаги тенгсизлигини тугатиш, улар ўртасида кўпдан давом этиб келган ўзаро низоларга, хусуматларга, камситиш ва таҳқирлашларга чек қўйиш, уларни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳалларда илгор тараққиёт марраларига олиб чиқиш борасида муттасил амалий тадбирлар кўра боришини бутун жаҳон афкор оммаси олдида тантанавор баён этган эди. В. И. Ленин «Туркистондаги коммунистик ўртоқларга» йўллаган хатида «Туркистон халқлари билан тўғри муносабат боғлаш эндиликда Россия социалистик Федератив Совет Республикаси учун, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, жуда катта, жаҳоншумул тарихий аҳамиятга эгадир»*, деб таъкидлаган эди. У шу хатида яна шуни уқтиргандики, «Мен сизлардан бу масалага айтилган эътибор беришингизни,— Туркистон халқлари билан ибрат кўрсатиб, амалий иш билан ўртоқларча муносабат ўрнатишга бутун кучингизни сарф қилишингизни,— Британия империализми бош бўлган жаҳон империализмига қарши астойдил курашиш учун ва великорус империализмининг изларини йўқотишни чин кўнгилдан истаганлигимизни уларга иш билан исбот қилишингизни... сизлардан жуда илтимос қиламан»**.

Бироқ, афсус ва надоматлар бўлсинки, янги тузум дарғасининг бу айтган «башоратли» сўзлари, туркистонлик маъсул коммунист ўртоқлар олдида қўйган вазифаларни кейинчалик амалиётга кўчмай, сароб бўлиб чиқди. Лениннинг бу ўлкада иш кўрган яқин сафдошлари, вакиллари — М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, Г. И. Бокий, Я. Э. Рудзутак, Ф. И. Голошчекин, Ш. А. Элиава, Ф. И. Қолесов, А. А. Казаков, К. Е. Сорокин сингари большевик раҳбарлар Туркистонда Совет ҳокимиятини барқарорлаштириш, мустақамлаш баҳонасида амалда ўлка халқларининг хоҳиш-иродасини, ҳаққи-ҳуқуқини ҳисобга олмай, ўз мустақил давлатчилигини тузишларига изн бермай, бу ердаги ҳамма нарсани бутун ҳаёт измини марказ ҳукмронлигига бўйсундириш ҳаркатида бўлдилар. Шу боисдан ҳам Октябрь инқилоби ғалабасидан кейин 1917 йил ноябрида III Улка Совет-

* В. И. Ленин. Тўлиқ асарлар тўплами. 39-том 349-бет.

** Уша жойда.

лари съездида Ф. И. Колесов бошчилигида ташкил топган биринчи ишчи-деҳқон ҳукумати таркиби ҳам асосан рус миллати вакилларидан иборат бўлган. Улка ҳокимиятини бошқа органлари таркиби ҳам худди шу таҳдидта тузилган эди. Тўғри, кейинроқ Туркистоннинг Шўролар ҳокимияти бўғинларида Т. Рисқулов, А. Раҳимбоев, Н. Хўжаев, Н. Тўрақулов, С. Сегизбоев, А. Икромов, Ф. Хўжаев сингари инқилобий курашларда тобланган Ватан миллий истиқлоли йўлида жон фидо этнишга тайёр ватанпарвар, пўлат иродали кишилар ҳам жалб этилдилар, масъул лавозимларни эгалладилар. Бироқ, бошдан-оёқ ҳокимият инқилобчиларни Марказ кишиларидан, унинг гумашталаридан иборат бўлганидан, бу маҳаллий миллат вакиллари бамисоли дарёдан бир томчидай гап эди. Бинобарин, уларнинг ишон-ихтиёри, жиловни тўлиғича катта оғалар тасаруфидан бўлганлиги филҳақиқатдир.

Шу билан ҳам Туркистон мўмин-мусулмонларининг асл намоёндалари, миллат пешволари, истиқлол орзуамандлари инқилобий ўзгаришлар шарофатидан фойдаланиб, жафокаш Туркистон теграсида мустақил давлат тузиш, маҳаллий халқ вакилларидан иборат ҳокимият тузишлари барпо этниш ҳаракатида бўлдилар. Бу саъй-ҳаракатларнинг нфодаси ўлароқ, 1917 йил охирида Қўқонда миллатпарвар сиймо Мустафо Чўқоев бошчилигида мухтор ҳокимият ташкил этилди. Бу ҳукумат Туркистонни рус мустамлакачилиги тизгинидан халос этниш, уни ҳур, озод ва мустақил мамлакатга айлантириш, халқни фаровон ва бахтиёр турмушга эриштириш вазифасини ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Бироқ, Туркистондек бой-бадавлат ўлкани қўлдан чиқаришни сира истаманган ҳамда маҳаллий халқни соғин сипирдек соғиб ичишга ўрганиб қолган, янги қиёфага кирган мустамлакачи «қизиллар» зудлик билан шояли «инқилобий» тадбирлар қўриб, ёлгон ташвиқотлар юргизиб, жанговар ҳарбий кучларни ишга солиб, «миллатчи буржуа ҳукумати» — Қўқон мухториятини ғайриқонуний равишда тугатишга йўл тутдиларки, бу билан эндиликда елкасига «оғиб тегиб», «оғзи ошига тегатган» ерли халқларининг орзу-тиликлари, хоҳиш-истакларини чилпарчин этдилар. Октябрь инқилобидан кутган не-не умид-мақсадлари пучга чиққан, коммунистлар партиясининг алдамчилик, фирибгарлик, зўравонлик ва улуг давлатчилик сиёсати туфайли мустақиллик сарҳадига эриша олмаган Туркистон меҳнаткашлари олдида тағни ўз эрки, ҳаққи-ҳуқуқи ва истиқлоли йўлида миллий озодлик курашига қалқидан ўзга чора қолмагани. Бобокалонларимизнинг бундай кўтарилишларига билс бўлган яна бир сабаб шу бўлдики, улар Петроград ва Москвада амалга оширилган Октябрь инқилоби руҳини маҳаллий рус большевиклари ва уларга мадад кўрсатган Марказ кучлари томонидан ўзларига мажбур этинишга, халқ ихтиёрида бўлиб келган ҳамма нарсани, молу мулк, бойликларни, ноёб қадриятларни умумлаштирилиши, ижтимоийлаштирилишига, уларга нисбатан рус коммунистлари, йўқсулларининг эгаллик қилишига асло ризолик, хоҳиш кўрсатмадилар. Бу эса, шубҳасиз, дийримиз фуқароларининг ўз улуглари, доно фикрли раҳнамолари етакчилигида эркин ва ҳур Туркистон учун ҳаракатга қўзғалишига олиб келди. Қўқон миллий мухториятининг сардори Мустафо Чўқоев кейинчалик алам ва таасуф билан шундай ёзган эди: «Биз чор Русиясининг инқилобчи социал-демократик партиясига ишондик. Шунинг таъсири остида биз мухториятчи бўл-

дик. Лекин биз миллий талабимизга Мухторият орқали эришамиз, деб ўйлаган эдик. Хато қилдик. Энди мухторият ҳукумати йиқилди ва бу билан баравар мухторият фикри ҳам йўқолди. Бугун ёлғиз истиқлол ва мустақил Туркистон ҳакамдир... У яна давом этиб, қайд қилганики, большевиклар ҳам чор Россия-сининг колониал сиёсатини бошқа шнорлар орқали давом эттирди. Қўқон миллий мухториятини битирди.

Биз ўз бирлигимиз ва ўз миллий кучимиз орқали эркинликка эришамиз. Бу билан баравар рус қўли остидаги гайри рус халқлари билан бирлашиб, сиёсий бир жабҳа тузишимиз лозим...»*

Бундан кўринадики, октябрь инқилобидан умидсизликка тушган. Россиянинг янги «қизил мустамлакачилари» зўравонлиги ва бебошлигидан жони ҳаққумига келган мазлум Туркистон халқларининг ҳаракатга келиши табиий бир хол бўлиб қолган эди.

Шу тариқа, 1918 йилдан бошланиб токи 1923 йилгача расман давом этган ва баъзи жойларда токи 30-йиллар бошларига қадар чўзилган «босмачилик» ҳаракати номи билан тарихга кирган ҳаракат юзага келди. Бироқ, не кўргуликки, ҳукмрон коммунистик сиёсат ва «мафкура кучи, зарбаси билан кўзи кўр, мияси ювлаган қанча-қанчалаб хаҳаллий зиёлиларимиз, олим музаололаримиз, файласуф, сиёсатшунос ва тарихчиларимиз «буюк оғаларимиз» нотасига жўровоз бўлиб, мана, печа ўн йиллардирки, халқимизнинг асл ўғлонларининг эл-юрт озодлиги, бахт-саодати йўлида олиб борган бу адолатли курашини «босмачилик» ҳаракати деб қоралаб, сохталаштириб келдилар, буни «илмий исбот» қилиб, том-томлаб асарлар битдилар. Бунинг орқасида уларнинг кўли коммунистик тузум мафкурасига «ҳалолу пок» хизмат қилиб, илмий мартабаларга, фахрий унвоиларга ҳам сазовор бўлишди. Бироқ, халқимизда «қинғир ишини қийинги қирқ йилдан кейин ҳам бслги беради» дейилганидек, мана, эндиликда тарихий ҳақиқатнинг тикланиш фурсати этиб келди. Эеро, «босмачилик» ҳаракатининг келиб чиқиши, унинг асл маъно-мазмуни, мақсади ва гоявий йўналиши хусусида бор ҳақиқатни айтиш, ўз халқи эрки, озодлиги ва ҳурлиги йўлида шахид бўлган неча-нечалаб мард, фидойи она юрт ўғлонларининг покиза номларини тиклаш, уларни юзага чиқариш вақти-соати кечикиб бўлса ҳам этиб келдики, бунинг учун Олтоҳга минг қатла шўқрлар бўлсин. Шу ўринда таниқли тарихчи олим, профессор Ҳамид Зиёевнинг қуйидаги ҳаққоний фикрларини келтириб ўтишимиз жонзидир: «1917 йил февраль буржуа демократик ва октябрь инқилобларидан кейин,— деб ёзади олим,— ўзбек халқи озодликка чиқишга катта умид боғлаган эди. Бироқ, коммунистик партия чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини давом эттиришга муккасидан тушиб кетди. Партия доҳийси Лениннинг барча эзилган миллатларга эркинлик ва тенглик бериш ҳақидаги мурожаати фирт ёлғонлиги сир бўлмай қолди. Жойлардаги партия органлари, маъмурий вакиллар ва қизил аскарлар зўравонлик ва адолатсизлик йўлини тутиб, халқни талади ва хўрлади. Оқибатда, бутун ўлкани қамраб олган «босмачилик» ҳаракати туғилди ва у тобора авж олди. Бу аслида босмачилик эмас, балки миллий-озодлик кураши эди. «Бу курашлар-

* «Халқ сўзи», 1992 йил, 28 февраль.

да деҳқонлар ва шаҳар камбағаллари қатнашиб, ватан учун жонларини фидо қилдилар». Туркистон тарихининг улкан билимдони З. В. Тўғоннинг шаҳодат беришича, «босмачилик» 1918—1923 йиллар ўртасида Туркистондаги фаол ҳаракатларни бирлаштирган ва барча кучларни ўзига жалб этиб, ўртага чиққан муаззам бир миллий ҳаракатдир». Бу миллий ҳаракат ташаббускорлари ва иштирокчиларининг асл мақсадлари нима эди?

Фарғона водийсида кўтарилган шундай миллий-озодлик курашининг ташкилотчиларидан бири, машҳур қўрбоши Шермат Бек (Кўршермат)нинг қўйидаги фикрлари диққатга сазовордир. Унинг фикрича, «босмачилик» Умум Туркистон истиқлоли учун юзага келган ҳақиқий миллиятчиларнинг ҳаракатидир. Бу ҳаракат — Темуларнинг, Улуғбекларнинг, Навонийларнинг юртини Масков ҳукмронлигидан халос этиш демакдир. Чунки ўрислар, узоқ муддатки, қонимизни сўрмоқдалар...»*

Дарҳақиқат, муҳожиротдаги ватандошимиз, машҳур Шарқ даҳоси Хўжа Аҳмад Яссавий шажарасига мансуб Шаҳобиддин Яссавийнинг «Туркистон ачиқ ҳақиқатлари» китобидан кўчирилиб, «Эрк» рўзномасининг 5, 7 сонларида (1992 йил 6—13, 19—26 февраль сонлари) «Ҳақ йўлида қурбонлар» деган ном остида берилган парчада тилга олинган, таъриф-тавсифи қилинган Шермат Бек, Мадани бек, Фузайл Маҳмуд, Қул Муҳаммад Бек, Ҳамдам қўрбоши, Муҳитдин Маҳдум, Абдулҳаким Бек, Иброҳим Бек, Жаббор қўрбоши, Дониёр Бек, Давлатманд Бек, сингари халқ, миллат миллий манфаатлари, эрки, истиқлоли йўлида фидоинлик кўрсатиб курашган сиймоларни қандай қилиб миллатимиз, Ватанимиз душманлари, эрк, ҳуррият «кушандалари», ёхуд ёвуз қора кучлар, деб айтишга тилимиз боради! Бас, шу чоққача қизил мафкура, коммунистик ғоя сеҳрига маҳлиё бўлиб, гафлат уйқуси элиб ётганимиз, кўп йиллар алданиб келганимиз етар. Эндиликда кўзларимизни каттароқ очиб, тарихий ҳақиқат юзига тик боқайлик, оқини оққа, қорани қорага, пучакни пучакка ажрата оладиган бўлайлик. Тарихимиз ачиқ сабоғи бу борада бизга ибрат бўлсин. Биз бугун Ватан тарихининг қора кунларга, даҳшатли воқеаларга мўл бўлган 20-йиллардаги «босмачилик ҳаракати» даврини кўз ўнгимизда гавдалантирар эканмиз, бунда неча минглаб аждодларимизнинг ҳақ, ҳақиқат излаб, шўролар ва қизил коммунистлар ҳукмронлиги ва зўравонлигига қарши курашда шаҳид бўлганлигини чуқур ачиниш ва изтироб туйғуси билан ёдга оламиз. Бугун Туркистон ўлкаси 1930 йилларгача давом этган миллий озодлик кураши жараёнида ҳалок бўлганларнинг сонини ҳеч ким аниқ билмайди. Тахминий ҳисоб-китоблар бўйича фақат Туркистон ўлкасида шаҳид бўлганлар сони 800 минг нафар кишидан ошади. Хўш, собиқ Бухоро амирлиги ёхуд Хива хонлигида ҳам қанчалаб ватандошларимиз озодлик йўлида қурбон бўлмаган эканлар. Уларнинг ҳисобига ким етади? Қурбонлар, сонсаноксиз қурбонлар... Аждодларимиз қони билан тўйинган азиз диёримизнинг ҳали бизга номаълум бўлган қайси бир гўшасида, кимсасиз тепалигида ёки ўтлоқ тупроғида уларнинг ҳоки-пойи она-замин узра унсиз, ғариб ҳолда ётибди. Буларнинг ҳаммаси бизга ҳозирча сир...

Бухорада «босмачилик ҳаракати» тарихини ўрганишга бел боғлаган ёш олим Ражаб Қиличев «Биз босмачилар эмасмиз» деган мақоласида ўша қонли воқеа-

* Қаранг: «Эрк», 7-сон, 1992 йил, 19—26 февраль.

ларнинг жонли шоҳиди бўлган 85 ёшли мўйсафид Мўмин бобо билан бўлган қизиқарли суҳбат тўғрисида тўхталиб, бобонинг қуйидаги сўзларини келтириб ўтади: «Ҳозир аниқ эсимда йўқ, нечанчи йилда эканлиги, — Арк олдидagi Регистон майдонида «босмачилар» устидан катта очиқ суд бўлди. Кўп халқ тўп-ланган эди. Суд қилинаётган кишилар сони ўттиздан орттиқ эди. Уларнинг ким эканлигини меҳнатдан қадоқ бўлиб кетган қўллари кўрсатиб турарди, чунки одамзонининг қўли милтиқдан эмас, балки қора меҳнатдан қадоқ бўлади. Суд қилаётганлар тўрт киши бўлиб, улардан бири бухоролик эди. Жуда кўп қизил аскарлар атрофини қўраб олган эдилар. Руслардан бири ўрнидан туриб гапирга бошлади, бухоролик киши эса таржима қилиб турди. У сўзини тугатгандан сўнг даврада ўтирган мулламо бир киши ўрнидан туриб, судга қарата: «Булар қанақасига босмачи бўлсинлар, оддий меҳнаткаш деҳқонлар, камбағаллар-ку! Ҳатто буларнинг орасида бирорта бой киши ҳам йўқ. Мана бу киши ўттизлик қилиб кун кечирарди, мен бир неча марта ундан ўтин харид қилганман», деб бир кишини кўрсатди. Шундан сўнг ўртада ўтирган судьялардан бири ўрнидан туриб: «Агар сен буни танисанг, сен ҳам босмачисан. У сенга ўтин эмас, милтиқ олиб келган», деб ҳалиги кишини қизил аскарларга ушлаттириб, суд қилинаётган кишиларга қўшиб қўйди. Суд тугагандан кейин ҳалиги кишини ҳам қўшиб, у бечораларни Арк девори ёнига олиб бориб отиб ташладилар. Бу даҳшатни кўрган одамлар нега бечораларни отасизлар, деб шовқин кўтардилар. Шунда қизил аскарлар уларга қарата ўқ отдилар. Одамлар қўрққанларидан тўрт тарафга қараб қоча бошладилар. Шу воқеадан сўнг отам мени Регистон майдонига юбормайдиган бўлди. Ҳукумат кейинчалик яширинча кечқурунлари қўлга тушган босмачиларни шаҳар ташқирисига олиб чиқиб, отиб ташларди»*.

Расмий мафкура ижодчилари узоқ даврлар мобайнида «босмачилик ҳаракати» тўғрисида иғво-бўхтондан иборат ташвиқот-тарғибот юргизиб, бу ҳаракат ҳеч бир мақсад-мазмунга, дастурий-ғоявий йўналишга эга бўлмаган, деб ёлгондан бонг уриб келди. Ваҳоланки, эндиликда рад этиб бўлмас тарихий ҳужжатлар асосида бу ёлгонларнинг ҳам чуви чиқастганлиги ҳақиқатдир. Чунончи, 1922 йилда Бойсун шаҳридаги большевик ҳукумати вакили Олимжон Акчурин номига ёзилган мактубда маҳаллий «босмачилик ҳаракати» раҳнамоларидан бир гуруҳи ўз қарашларини шундай ифодалаган эдилар: «Ҳақиқий мустақил Бухоро тупроғидаги аҳолининг вакиллари бўлган бизлар сизларга шуни маълум қиламизки, сизлар ватанимиздан чиқиб кетмагунингизча жангни давом эттираве-рамиз, деб ҳаммамиз бир қарорга келдик. Ҳозирги вақтда беҳуда қон тўкилма-син, деб одамгарчилик қилиб сизларга мамлакатимиздан чиқиб кетишни таклиф қилаётимиз. Шундай қилсангиз, сизнинг дўстларингиз бўлиб қоламиз ва ўзи-миз ёрдам бериб сизларни очликдан сақлаб қоламиз, акс ҳолда, сизлар ватани-мизда очликдан ўлаётган оилаларингиз каби маҳв этиласиз. Ҳозир биз гуноҳ-кор бўлмайлик деб одам қонини тўкишни истамаётимиз. Лекин халқимизнинг истагига хилоф равишда Ватанимизга бостириб кирган сизлар билан жанг қилишни муқаддас бурчимиз деб биламиз. Бизлар хурсандлик билан бу йўлда қонимизни тўкиб, шаҳид бўлишдан қайтмаймиз. Муҳрлар: Мулла Муҳаммад Иброҳим, Додҳоҳ Абдулла Ҳожин, Ҳожин Султон Садр, Фазлиддин Ғозин».

* «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 21 февраль.

1922 йилнинг охирида Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти раҳбарларига ёзилган мактубда қуйидаги ҳақиқат сўзлари битилган эди: «...Сиз ўз биродарларингиз бўлган рус большевиклари билан Бухоро тупроғига кириб миллият қонини тўқдингиз, унинг мулки бўлган олтин ва ғаллани йўқ қилиб юбордингиз, хуллас, халқнинг барча зарур мулкани йўқотдингиз, мачит ва мадрасалар каби табаррук жойларни оёқ ости қилдингиз. Фавқулодда комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулкани ва ҳаётини тортиб олдингиз, уларга оқсоқоллар, аксилниқилбчилар, бойлар ва буржуйлар деб ном қўйиб шундай қилдингиз. Большевизм ва коммунизм ғояларини амалга оширишга киришдингиз. Ўз динингизни, имонингизни ва виждонингизни бир парча нон эвазига русларга сотдингиз. Рус большевиклари жабр ва зулмни авж олдириб, душманларни юбордилар. Бухоронинг мустақиллиги қуруқ сўз бўлиб қолди, ҳақиқатда ундан дарак йўқ. Бир ярим миллион кишидан иборат бўлган Бухоро аҳолиси чул ва тоғларда ўзининг иссиқ қонини тўкиб, қўлга қилич олиб, миллият хонлари билан жанг қилаётганлигини ҳозирги кунда кўриб турибмиз. Биз ҳам Ватанимизнинг ҳақиқий фарзандлари билан бирга мамлакатимиз мустақиллигини ва равақни учун сиз коммунистларга қарши курашаверамиз. Бизлар босмачилар эмасмиз, балки миллилатимизнинг ҳақиқий ва итоатли ходимларимиз, душманларимиз бўлган русларни Ватанимиздан ҳайдаб чиқарамиз ва уларни абадий йўқотамиз. Худога минг қатла шукурки, бизнинг йўлимиз ва ғоямиз ҳақ йўлдир ва ҳақ ғоядир, биз шимизни соат сайин ҳеч бир тўхтовсиз авж олдирмоқдамиз. Мусулмонлар қўлларига қурул олиб, газовотда қатнашмоқ учун биз билан бирга курашмоқдалар. Исломининг фатҳи учун ҳамма отланган...

Эҳтиром билан: бош қўмондон Ғозн, Қори Абдулла, Норқул ботир, Дониёрбек Эллиқбоши*.

Шундай қилиб, кўрамизки, «босмачилик ҳаракати», ҳукмрон коммунистик тузум идеологлари ўргатиб келганларидек, кўр-кўрона, ўз-ўзидан кўтарилган, мақсадсиз ҳаракат бўлмасдан, у янги тузум зулмкорларининг Туркистоннинг туб аҳолисига нисбатан ўтказган эъравонлик, ўзбошимчалик сиёсатига қарши ўз миллий эрки ва мустақил тараққиёти учун аниқ мақсад сари йўналтирилган умумхалқ кураши бўлганки, шу боис унга шу халқ ичидан чиққан, жисмида Ватан ишқи, меҳри ва сурури жўш урган кўплаб юқорида номлари зикр этилган раҳнаомалар стачкилик қилганлар.

Бироқ, энг ашнарлиси шундаки, минг ёлғонни, фисқи-фасодни байроқ қилиб олган, ўз ёвуз ниятини, сиёсати ва мафкурасини юз алвонда товлаб, пардоз-андозлаб, уни ўзга халқларга сингдиришга устаси фаранг бўлган Шўролар ҳукумати ҳамда уни идора этган коммунистлар партияси бир гуруҳ маҳаллий сотқинлар, гумашталар, ёхуд миллий коммунист фаоллар ёрдами ила Туркистон меҳнаткашларини лақиллатиб, алдаб, уларда «босмачилик ҳаракати» ва унинг йўлбошчиларига нисбатан сунъий тарзда нафрат уйғотиб, пировард оқибада беҳисоб куч ва зўрлик ишлатиб, уни қонга ботиришга муваффақ бўлди. Сўнгги эса улар бу бобокалонларимиз қони тўкилган бу муқаддас дарғоҳда маҳкам ўрнашиб олиб, «ўзлари хон, кўланкаси майдон» бўлиб, бемалол давр суришда, жафокаш миллилатимиз дарду ҳасратини орттириш, уни янада қаттиқ-

* Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 21 февраль.

роқ занжирбанд этишда давом этдилар. Кейинчалик сталинизм вужудга келтирган тотолитар ва авторитар тузум бедодлиги ва бешафқатлиги халқларимизнинг умид-орзуларини чил-парчин қилди, суверен ҳуқуқлари — миллий мустақиллигини завоқ топтирди. Социалистик инқилоб самаралари тўғрисида Иттифоқдош жумҳурият сифатида вужудга келиб, «Тенглар ичда тенг» бўлиб, совет халқларининг ягона «хўр» оиласига кирган Ўзбекистон асримизнинг 30 йилларига келиб оёқ-қўли янгидан кишанланиб, Марказ деб аталмиш зўравон ҳокимият исканжасига тушиб қолди. Унинг тил-забони кесилди, алфавити ўзгартирилди, ўтмиши, тарихи кўздан йироқлаштирилди. Пахта яккаҳокимлигининг қарор топтириши, миллат фахри, гули ҳисобланган ажойиб зиёли кадрларни қақшатиш, бадном қилиши, қишлоқ аҳлини зўрлик ва мажбурийлик усуллари ила жамоа ҳўжаликларига ўтказиш, хусусий ҳўжалик юригувчиларни, омилкорларни мажбуран қўлоқ қилиб, узоқ, бегона юртларга бадарга этиш, фуқароларни ибтидоий инсоний ҳўқуқ меъёрларидан, демократик эркинликлар ва имтиёзлардан маҳрум этиш — бўлар миллатдошларимиз бағрини тилка-пора айлаб, ис-не ватандошларимиз бошига дарбадарлик, ватапгадолик қисматини солиб, юртимиз ривож-истиқболига мислсиз зиён-заҳмат етказди. «Социализм қурилиши» деб аталган йилларда янги жамият кишисининг тўлақонли образини яратиш бобида ҳўрмай-толмай кураш олиб борган ўзбек зиёлиларининг катта бир гуруҳи ҳеч қандай асоссиз сабаблар, уйдирма тўхматлар ва бўҳтонлар орқасида шубҳа остига олиниб, умумий таъқиб ва қўвғинга гирифторм этилдилар. Ажойиб фан заҳматқашлари, қобилиятли ижод соҳиблари, маданий жабҳанинг тинчи билмас жонкуярлари сталинча қатагонликнинг айбсиз айбдорлари, бегноҳ қўрбонлари бўлдиларки, буни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Бундай мислсиз аяичли қисматга, жисмоний йўқ қилинишга маҳкум этилган сиймолар орасида А. Қодирий, А. Фитрат, А. Чўлпон, К. Алиев, Ш. Сулаймон, У. Носир, О. Ҳошим, М. Сўфизода, А. Ёқубов, Миён Бузрук Солиҳов сингари ўзбек халқининг маънавий мулкига бебаҳо ҳисса қўшган ўнлаб унинг ажойиб ўғлонлари борлиги бизни чуқур қайғу ва изтиробга солади.

Ўз халқини куйлагани, унинг дарди, ташвиши, ҳасрати ва муаммоларини ўйлагани, янги тузум мадҳини баланд пардаларда тараннум этгани учун бу ўта истеъдод соҳибларининг йўқ қилинганлиги, уларнинг ёрқин ижоди сўндирилганлиги — тоталитар тузум хунрезлиги ва бебошлигининг қонуний натижасидир.

Зеро, бизнинг вазифамиз 30-йиллардаги ўзбек фани ва маданияти шаҳидлари шаънига қўйилган барча асоссиз даъво ва айбларни тамомила олиб ташлашдан, уларнинг покиза ва муқаддас номларини ҳаётга қайтаришдан ва бетакрор адабий-маънавий меросларини янгидан халқ мулкига айлантиришдан иборатдир.

Сталинча яккаҳокимликнинг аяичли натижаси ўлароқ демократик эркинликлар, оддий инсоний ҳўқуқлар топталди, оёқ ости қилинди. Ўз жумҳуриятининг ҳаётини мапфаатлари, унинг зарурий эҳтиёжлари учун, равнақи ва истиқболли учун қайғурган ва шу мақсадларда Иттифоқ ҳўкумати олдига муайян ҳаққоний талаблар ва таклифлар қўйган маҳаллий масъул раҳбар ходимлар миллатчилик, социализмга душманлик ёхуд «халқ душмани» каби бир хил қўлипдаги тўхмат ва бўҳтон ёрликлари билан «сийланиб», турли даражадаги

«оғир» ва «сигил» жазоларга ҳукм этилдилар. Ун йиллар давомида Ўзбекистонда Шуро ҳокимияти галабаси учун жон фидо этиб курашган, бутун онгли ҳаёти ва жўшқин фаолиятини элу юрт халқ бахт-саодати, фаровонлиги йўлида бахшида этган неча ўнлаб атоқли партия ва давлат арбоблари, ажойиб ташкилотчилар: А. Икромов, Ф. Хўжаев, Т. Рисқулов, Н. Хўжаев, А. Раҳимбоев, Н. Тўрақулов, С. Турсунхўжаев, А. Қаримов, И. Исломов, Ҳ. Иброҳимов, И. Ирисметов, И. Ортиқов, С. Бадалбоев, Т. Шодисва, М. Қаҳҳоров ва бошқалар шахса сигиниш даврининг бегуноҳ қурбонлари бўлдилар.

Сталин ҳокимияти қонунбузарлари ва жаллодлари 1936 йилги СССР Конституциясида ва 1937 йилги Ўзбекистон Конституциясида социализм негизлари барпо этилганлиги билан боғлиқ ҳолда акс эттирилган социалистик демократия принципларини, фуқароларнинг шахсий эркинлиги, дахлсизлиги ва уларга берилган ҳуқуқий нормаларни оёқ ости қилиб, миллионлаб оддий совет кишиларини турли баҳонаю сабаблар билан айбсиз айбдор қилиб, уларнинг шаънига турли-туман «гуноҳлар»ни тиркаб, «халқ душмани» ёрлигини ёпиштириб, уларни қатли ом қилиш ёхуд турли муддатларга қамаш, олис юртларга бадарга қилишда чинакам «жонбозлик» кўрсатдилар.

Маданий қурилишимизнинг қанчадан-қанча истеъдодли намояндалари, кўп сонли зиёлилар армияси вакиллари давлат сўсати даражасига кўтарилган қонхўрлик, ўзбошимчалик ва бедодлик ситамига мубтало бўлдилар. Уларнинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари ҳам бу оғир, мудҳиш мусибатлардан четда қолмадилар.

Сталинча мустабид ҳокимият дастидан миллий жумҳуриятлар мустақиллиги, суверенлиги барбод этилибгина қолмай, шу билан биргаликда уларнинг фуқароларининг ички эътиқоди, асрлар оша давом этиб келган миллий қадриятлари, урф-одатлари, расм-русумлари, диний эътиқодлари ҳам топталанди. Бу эса, шубҳасиз, миллионлаб кишиларнинг шахсиятига, миллий ғурури, ҳамияти, ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатмай қолмади. Ҳатто шундай ҳолатларга ҳам дуч келиндики, жумҳуриятимиздаги кўплаб хонадонларда вақти-вақти билан ўтказиб туриладиган тинтув пайтида араб ёзувида босилган бирор китоб топилгудай бўлса, унинг номи, мазмунини суриштириб ҳам ўтирмасдан, ўша хонадон соҳибига жамиятга ёт унсур шахс деган лаънат тамғаси босилиб, уни қамоқ ёки сургун жазосига маҳкум этиларди.

Хоразм вилоятининг Гурлан ноҳиясидаги Бегувул қишлоғида илмли, яхши фазилатлари билан элда ҳурмат қозонган, аёлларини ўқитиб, саводли қилган мўътабар онахон Бибижон Исмоиловани 80 ёшида диний китоб ўқишда айблаб, қамоққа олишган ва момо қамоқда оғир аҳволда вафот этган. Қолбуки, уйига ўша қузғунлар бостириб кирган кечада Бибижон момо ўзининг ҳаминша ўқиб юрадиган сеvimли «Ахлоқул-муҳсини» («Яхши хулқлар») китобини ўқиб ўтирар ва бу асар ғўзал нисоний фазилатлар таърифидан ҳикоя қилар экан. У даврларда ноҳақ айбланиб, муштираб момо сингари фожиали қисматга дучор бўлганлар кўплаб учрарди. Бундай ҳоллардан саросимага тушган одамлар аввалгидек китобхонлик нари турсин. Ҳатто эски китобларни қўлга олишдан ҳам ҳадиксирайдиган бўлиб қолгандилар.

Бу хилдаги бедодликлар, баттолликлар орқасида халқимизнинг қадим-қадимдан, авлодлар оша авайлаб, сақланиб, асрлиб келинган кўплаб подир

маънавий қадриятлари, миллий удумлари, урф-одатлари завол топди, емирилди, одамларнинг эса мутелиги, маънавий, руҳий мажруҳлиги кучайиб борди.

Аммо кези келганда шу нарсани ёшларимизга гурур ва ифтихор билан айтиб ўтмоғимиз лозимки, она диёримизнинг қўрқмас, лабзи ҳалол, хассос зиёлилари сталинча хупрезлик, қатли ом жараёни давом этаётган шароитда ҳам ўз халқи, миллатига хиёнат қилмай, бошини дорга тикиб, унинг манфаатларига содиқ қолдилар, ҳақиқат сўзларини айтишдан чўчимадилар.

Оташин ватанпарвар шоир Элбек ўша даҳшатли 30-йилларда ёзган «Тил» ҳақидаги шеърида шундай сатрларни битганди:

«Мунгли қушим, сайраб-сайраб кел, англаб,
Кимлар эрур турк тилини сотғувчи!
Булбул каби сайраб турган бу тилин,
Уялмайин бу ўлкадан отғучи!
Болдан тотли, жондан азиз Туркчани
Тушунмайин, хўрлаб-хўрлаб ётғучи!
Мунгли қушим, уларни қўй, сен сайра!
Турк тилини донгин чиқар кўкларга!
Қўй уларни, улар йўлдан олсинлар,
Эл ичида бўш бўғизлик сотсинлар!

Халқимизнинг яна бир маърифатпарвар, ҳақгўй ўғлони, Сталин даври қатли омининг ноҳақ қурбони, улкан сўз санъаткори Абдулҳамид Чўлпон эса «Халқ» номли шеърида ўз халқининг енгилмас куч-қудратига, бунёдкорлик салоҳиятига чуқур имон келтирар экан, унда қуйидаги ҳаққоний мисраларни куйлайди:

Халқ денгиздир,
Халқ тўлқиндир,
Халқ кучдир,
Халқ исёндир,
Халқ оловдир,
Халқ ўчдир...
Халқ қўзғалса,
Куч йўқким,
Халқ истагин
Йўқ этсин.
Бир қўзғалур,
Бир кўпирар,
Бир қайнар,
Бир интилуру,
Бир ҳовлиқар,
Бир ўйнару.
Йўқликни-да, очликни-да
Йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага
тўқ этар.
Бутун кучни халқ
ичинда олайлик
Қучоқ очиб халқ
ичига борайлик!*

* Чўлпон. Яна олдим созимни. Гафур Гулом нашриёти, 1991 йил, 408-бет.

Балки, мана шундай ҳаққоний сўзларни айтгани, элини улуғлагани, унга сиғингани учун халқларвар, ҳурриятпарвар шоир Сталин жаллодларнинг қурбони бўлгандир. Ахир ўз она диёрини жону-дилидан севган, ардоқлаган, унинг равнақи, тамомили йўлида, «сув келса симириб, тоғ келса кемириб» заҳмат чеккан қанчалаб эрқпарвар, ватанпарвар кишилар 30-йиллар бсодд-лиги ва зулмқорлигидан азият тортиб, бегона юртларга бош олиб кетмадиларми, ватангадоликда умргузаронлик қилмадиларми? Улар олис ўзга мамлакатларда риализм малайлари, гумашталари доб, улар устидан мағзава тўқдик, қоралаб ризқ-рўзини териб, вужуди, қалбда ватан соғинчи билан неча ўн йиллар давомида орзиқиб яшнаб кетишга мажбур этилган бўлсалар-да, аммо биз ҳуқирон расмий снѐсат, коммунистик мафкура ногорасига ўйнаб, ул диллари пораб жабрдийдаларни очик-ошқора равишда ватан хонилари, сотқинлар, империализм малайлари гумашталари деб улар устидан мағзава тўқдик, қоралаб, келдик. Марказ ҳуқми, амри бизларни шунга даъват этганди, ундаганди. Зеро, ҳуқмрон, «ҳамиша ғолиб» коммунистик идеология ҳаммамизни сеҳрлаб, домига тортиб, кўзимизни сўқир, вужудимизни роботларга айлантириб, бошларимизни гаранг қилиб қўйгандай эди-да. Начора, одамлар ўз юртида қисинди, сиғинди бўлиб, миллатнинг инон-ихтиѐри тўлиғича Марказ қўлига тутқазиб қўйилган, унинг ноз-неъматлари, беҳисоб бойликлари, мулклари юқори бошқарув идоралари тасарруфида бўлган бир шароитда, балким, шундай ғайритабиий ҳолатнинг ҳуқм сурганлиги расмий одат тусини олгандир. Нима бўлганда ҳам гербида ўроқ ва болга нишонлари муҳрланган «юксак коммунистик идеаллар» байроқдори бўлмиш ҳуқмрон Марказ элимизга раҳна солди, уни пароканда айлади, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий тараққиѐтига зомин бўлди. Бу тоталитар, зўравон тузум дастидан миллионлаб ватандошларимиз сарсон-саргардонлик билан хорижий элларда яшашга мажбур бўлдилар. Уларнинг оҳуноласини эшитадиган, дарди-аламига малҳам бўладиган кишилар кўп замонлар топилмади бу юрт ичида. Мана, азиз китобхон, ўзингиз ҳам бир эшитинг. Германияда истиқомат қилувчи Исмоил Мишқожи деган ватандошимизнинг дард ила ѐзилган, меҳр туйғуси билан йўғрилган мактўби сатрларини:

«Қадрли ватандошлар!

Инсон қсерда бўлмасин, қорин тўйдириш учун бир парча нон кифоя. Лекин Ватаннинг ўрнини ҳеч нарса босолмайди! Чет элларда юрган одамга ана шу азиз Ватан етишмайди! Бундай одам руҳан ѐзилган бўлади, уни ҳеч нарса қизиқтирмайди ва қўнглини ҳеч нарса кўтара олмайди. Инсон элидан, халқидан айрилса, тирик мурдага айланади. Бу ҳақ гап! Одам боласини руҳан кўтарувчи, қўллаб-қувватловчи Ватан экан. Зотан, бахт Ватандадир. Юнон афсонасида туѐғидан айрилган от жафо чеккани каби инсон ҳам элидан айрилса, ундан беш баттар қолга тушади...

...Бизнинг жисмимиз чет элларда-ю, лекин юракларимиз Ватанда, қалбимизда Ватан меҳри сўнгани йўқ»*

Худди шу ўрнида она Ватан — Ўзбекистон тупроғидан олис Америка Қўш-ма Штатларида Ватан соғинчи билан яшаб, дарду аламини шеърга солиб, қалам тебратиб келастган таниқли муҳожир шоир Эргаш Булоқбошининг қуйи-

* «Ўзбекистон адабиѐти ва санъати», 1986 йил, 24 октябрь.

даги умидвор оҳанглардаги жўшқин шеърин мисраларини ҳам келтириб ўтиш-
ни маъқул топдик:

Бу кунлар кўп азоб кунлар,
Ватансиз оҳ-фигон ичра,
Кечар бошдан на мушкуллар,
Юриб бегоналар ичра.
Жудолик ути ёндирса,
Қилиб кўксимни юз пора,
Бошим оғмас, умид сўнмас,
Топарман унга бир чоръа.
Бу кунлар охири келгай,
Улуғ юртимни кўргайман.
Зимистонликка нур тушгай,
Фароғат кунни кўргайман.
Жудолик зулмидан озод,
Азиз ёрнимни кўргайман.
Қанотимни ёзиб ҳур-шод,
Жаннати дунёни кўргайман*.

Она Ватан тупроғидан бенаиб бўлиб, хорижда макон тутган, унинг доғи-
ҳасратига ўртаниб яшаб ўтганлар орасида Бухоро халқ инқилобининг таниқли
намоёндаларидан, Бухоро Шўролар ҳокимиятининг биринчи раисларидан бўл-
ган Усмонхўжа Пўлатхўжаев ва унинг авлодлари ҳам борки, бу табаррук зот
чет элда кечган бутун умри давомида ҳам Ватан сиймосига талпиниб яшади.
Унинг фарзанди, ҳозирда Германиянинг Мюнхен шаҳрида яшовчи профессор
Темур хўжа бу хусусда матбуотимиз саҳифасида шу калималарни ёзади: «Ўз-
га юртларда еб-ичиш, кийиниш ва илм олишдан камчилигим бўлмаса-да, отам-
дан эшитганим Туркистон деган юртга боришни қирқ уч йил кутдим. Шу туп-
роққа меҳр қўйдим, ҳамиша ёдимда, юрагимнинг тубида олиб юрдим. Отам-
нинг туйғулари, азоблари менга кўчди. Вафотларидан бир кун олдин
ёиларига чақириб: «Мен сенга банкда пул, шоҳона қасрлар, ҳосилдор ерлар
қолдираётганим йўқ, сени суййдиган ака-ука ҳам қолдиролмадим, фақат ҳа-
миша ёднингда тутганинг учун Ватан ҳасратини қолдирдим», деган эдилар.
Отамнинг васиятларини эшитган онимдан бошлаб мен қайта Ватанлик бўл-
дим. Ватан менинг ичимда...»** Темур Хўжа яна бир ўринда шундай дейди:—
Отам бизда ҳам она Туркистонга гойибона муҳаббат уйғотган. Отам мураса-
сиз ва миллатпарвар одам эди. У ўз халқини хўрлашаётгани, отишаётганини,
унга нисбатан қулдек муомала қилаётганликларини кўрса чндай олмасди. У
Россияга қайта қарам бўлиб қолишни сира тасаввур қила олмасди. Шўролар-
га садоқат билан хизмат қилган амаким Файзулла Хўжанинг тақдири нима
бўлди? Отам 1923 йилдан ортмасди. Сибсий бўлим барибир йўлини топарди...***.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаб ўтмоқ жонски, хорижлик юртдош би-
родарларимиз фақат суюкли ватанларини қўмсаш, унга талпиниш билангина
яшаб қолмасдан, балки шу билан биргаликда унинг озодлиги, истиқлоли учун

* «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 13 март.

** «Халқ сўзи», 1991 йил, 23 январь.

* «Халқ сўзи», 1991 йил, 15 октябрь.

ҳам қўлларидан келганича фойдали ҳаракатда бўлдилар. Уларнинг маърифатли, зукко пешволари турли нашрлар, оммавий ахборот воситалари орқали бу борада узлуксиз саъй-ҳаракатлар қилиб келдилар. Бу ўрнида қардош Туркия заминдаги ватандошларимиз ташаббуси билан чоп этиб борилган «Хур Туркистон учун» рўзномаси фаолиятига назар ташлаб ўтиш кифоядир. Шу рўзноманинг 1976 йилги айрим соҳаларини кўздан кечириб эканмиз, бизни ўйлатадиган, дарду аламимизни жунбушга келтирган кўпгина муаммолар, муштарак мақсад-интилишлар дилимизда жонлангандай бўлади. Рўзноманинг 5-сониди (1976 йил 15 январь) Уста Нишонбой Турк ўғли қаламига мансуб қўйидаги сатрларга баноғоҳ нигоҳимиз тушади:

Булбул қайда сайрайди? Турон тоғида!
Турклик, Туркистон ўғли, душман қўлида.
Тоғдан қўзғалсин булбул, боғдан жой олсин,
Душман қўлидан Турон ўғли қутулсин!
Ҳамиша дод айлаймиз, озод бўлмаймиз,
Дунё қассобларининг қўлидан қутулмаймиз!
Қўлида пўлат пичоқ, бўғзимга қўяр,
Ҳеч бир раҳм айламасдан, қўй каби сўяр...

Асли маргилоналик муҳожир ватандошимиз бу шеърда худди Чўлпон айтган мустамлакачилар — бўриларнинг ваҳшийлиги, раҳмсизлигини, туркистонликларнинг ҳамон «қўй» бўлиб бўғизланаётгани, қурбон бўлаётганини фарёд билан фош этади. Рўзноманинг ўша йилги 6-сониди (1976 йил 15 май) чоп этилган «Исломи дунёси ва Туркистон масаласи» номли бош мақола Истамбулда ўша кезларда бўлиб ўтаётган, 43 та ислом мамлакатлари Ташқи ишлар вазирлари иштироқ этаётган «VII ислом ўлкалари анжумани»га бағишланган бўлиб, унда хусусан шундай дебилганди: «...Биз Туркистонликлар «VII Ислом ўлкалари анжумани»га муваффақиятлар тилаймиз. Фақат рус ва чин асоратидаги миллионларча мусулмонларнинг мустақиллик масаласини анжуман аҳлидан ҳеч қурса маънан эсга олишларини истардик. Бундан аввалги ислом конгрессларига бу мавзуда бир неча марта мурожаатлар қилганига қарамай, бугунгача бу борада бирор мусбат натижа бўлмади.

Биз инсонларга ҳуррият ва миллатга мустақиллик истаймиз. Бутун дунёга қарата айтганимиздек, бу сафар ҳам ислом дунёси ўлкаларига мурожаат айлаймиз: биз ҳам сизлар каби мустақил давлат бўлишни истаймиз. Бу Аллоҳнинг ҳар бир миллатга берган бир ҳақидир. Бутун мусулмон қардошларимизни ўз бурчларини (мусулмоннинг ўз диндоши олдидаги вазифасини — изоҳ) бажармоққа даъват этамиз»*.

Бундан кўринадики, она Ўзбекистонимизнинг нурафшон қиёфасини кўриш истаги, орзуси фақат бизлардагина бўлмасдан, мусофир юртларда сарсон-саргардонликда юрган неча-нечалаб азиз ватандошларимизнинг дилларида ҳам ҳаммиша жўш уриб келган экан.

Эндиликда дориламон замонлар келиб, хориждаги ватандошларимиз билан бевосита дийдорлашиш, борди-келди қилиш, мулоқотда бўлиш, ҳол-аҳволи,

* «Халқ сўзи», 1991 йил, 15 октябрь.

яшаш тарзи билан яқиндан танишиш имконига эга бўлар эканмиз, уларнинг исчоғлик ўз миллий хусусиятларини, анъанавий урф-одатларини, расм-русумларини, дини-имонларини, она тилларини ғубор юқтирмай сақлаб, азалий она заминни фавқулодда меҳр-муҳаббат туйғулари билан севиб келаётганликларига тасанно айтгимиз, гурурлангимиз келади. Бу ўринда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаси мухбирининг Саудия Арабистони фуқароси, асли келиб чиқиши сўлим Фарғона вилоятининг Қува шаҳридан бўлган Абдулҳаким Халифа Ал-Бухорий билан қилган суҳбатидан бир лавҳа келтириб ўтиш жонзодир.

Мухбирнинг: «Хориждаги миллатдошларимиз ўртасида миллий қадриятларимиз, халқимизнинг азалий урф-одатлари, тили беэиён асралганининг сабаби нимада?»— деб берган саволига Халифа Ал-Бухорий жаноблари шундай жавоб бериб ўтади:

— Ҳар бир ўзбек фарзанди ота-онадан тўрт масалада сабоқ олади: биринчидан, қачон ва қасрда бўлишдан қатъи назар, она тили — туркийни асло унутмаслиги даркор, иккинчидан, миллий урф-одатларини оилада, кўчада ва тижоратда йўқотмаслиги керак. Ҳар бир мўмин мусулмон билан биродар бўлиши, унинг оғирини енгиллаштириши, шахсий манфаатини бировдан устув қўймаслиги лозим. Учинчидан, келин олиб, бировга қиз берганда унинг аслини суриштириш, бегонага фарзанд бермаслик зарурлиги уқтирилади. Ва, ниҳоят, тўртинчидан, ҳар қандай ўғил-қиз ўқимишли, элнинг эътиборига лойиқ инсон бўлиб етишиши ҳам фарз, ҳам қарз. Ҳар бир мусулмон боласи диний ақидаларни пухта билиши керак. Беш вақт намоз ўқиб туриш унинг маданиятли инсон эканлигидан далолатдир. Биз бир умр ота-онамиз ўғитига содиқ қолдик. Фарзандларимиз қулоғига ҳам шуни қўйдик. Ўз навбатида улар қизлари, ўғилларига шу ақидани муқаддас анъана сифатида сингдиришмоқда. Шу тариқа, ҳаёт қаерда, қайси йўсинда давом этишидан қатъи назар, миллий урф-одатларга асло путур етказилмайди.*

Юқоридаги сўзлардан маълум бўладики, муқаддас Ватан туйғуси, тушувчаси унинг ҳақиқий фарзандлари учун улар қаерда бўлишларидан, яшашларидан қатъи назар бирдек азизу-лазиз эркан.

---

* «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил, 21 июнь.

МУСТАҚИЛЛИК ИУЛИДАГИ ИЛК МУЗАФФАР ҚАДАМЛАР

Завол кўрма, ҳеч қачон, ўлкам,
Завол билмас шу ёшинг билан.
Музаффар бўл, ғолиб бўл, ўктам,
Дўсту ёринг, қардошинг билан,
Мангу ёруғ пешонанг билан.
Мангу ёруғ масканим маним,
Ўзбекистон Ватаним маним.

(Абдулла Орипов).

Мана, не бахтки, қанчадан-қанча бобокалонларимиз, авлоду-аждодаларимиз асрлар оша орзиқиб, интиқиб кутган мужда — Она Ўзбекистонимиз мустақил давлат мақомини олган тарихий кунларга ҳам стиб келдик. Жумҳурият Олий Кенгаши халқимиз хоҳиш-иродасини ифодалаб, 1991 йилнинг 31 августда Ўзбекистоннинг тўла давлат мустақиллигини бор овоз билан бутун дунёга эълон қилди. Бу кун Ўзбекистон халқининг ҳали ёзилажак янги даври тарихига олтин ҳарфлар билан битгулик улуғвор воқеа бўлиб қолди: Бу кун сўнги етмиш йил ичида халқларга афсонавий боғи-эрам нашъу намосини ваъда қилиб, уларнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, аммо пировард оқибатда саробдек йўқолган, ҳалокатга маҳкум бўлган Совет империяси қўли остида узоқ давр қўл-оёғи кишанланиб, эрки, озодлиги, миллий қадриятлари топталаниб келган ўзбек эли учун чинакам истиқлол ва истиқбол сари қўйилган биринчи қутлуғ қадам сифатида алоҳида мазмун касб этади.

Ўзбекистон халқлари тарихида чин бурилиш ясаган бу оламшумул воқеани шарафлаб бир гуруҳ шоирлар «Мустақиллик қасидаси» ёзиб, унда жумладан, шундай шукуҳли сатрларни битдилар:

Турк тик бўлган, ёвга чўкка тушмаган.
Ҳақ рост тарихингга қўлка тушмаган.
Китобинг йиртилган, тилланг таланган,
Аммо кўкрагингдан имон кўчмаган!
Бсруний, Фарғоний, Ибн Синолар,
Илмда тиклаган буюк бинолар,
Жаҳонни сўраган минг-минг донолар,
Ўтмиш сени билган, эрта таи олар.
Ҳайратда қолдирди сайёраларни,
Темур бобом қурган минораларни.
Довруғин тиклади Турон заминни,
Олтин ҳарфга битиб қутлуғ номингни.
Офтобининг нурини якқалам айлаб,
Турк сўзин байроғин осмонга бойлаб,
Навой бобомиз дуолар ўқир,
Девонинг ўпамиз ҳар кун авайлаб.
Туркистоним, туркий шоним, турк қоним,
Турк—тик, турк—кўрк, турк кўп туркий жаҳоним.
Ватан мустақиллик нурига тўлсин,
Жаҳон харитаси мукаммал бўлсин*.

* «Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991 йил, 13 сентябрь».

Бу кун Ўзбекистон мустақиллик йўлига кириб қад ростлаяпти. унинг донишманд, зукко раҳнамолари халқини оғир иқтисодий танглиқдан, маданий-маънавий мажруҳликдан олиб чиқиш, уни тўқин, фаровон турмушга мушарраф этиш йўллариин изламоқдалар.

Собиқ Пттифоқ жумҳуриятлари, хорнжий давлатлар билан тенглик, баробарлик, ўзаро манфаатдорлик, ҳамкорликка негизланган шартномалар, аҳдномалар имзолалиб, кучга киритилмоқда. 1991 йилнинг декабрь охирларида мустақил жумҳуриятимиз ҳаётида яна бир улкан тарихий воқеа содир бўлди. Ўзбек халқи умумхалқ сайловлари йўли билан ўзининг биринчи президентини сайлади ҳамда жумҳурият мустақиллиги тўғрисидаги тарихий акт—референдумга яқдиллик билан овоз берди. Сўнги йилларда ўзининг олижаноб саъй-ҳаракатлари, тинимсиз изланишлари интилишлари билан халқ дилига йўл топаётган, унинг порлоқ истиқболи, истиқлоли йўлида фидойилик қилаётган ўзбек ўғлони Ислом Қаримов мазкур сайлов натижаларига мувофиқ ҳақли равишда мустақил Ўзбекистон давлатининг биринчи президенти бўлди. Ҳозирда Ўзбекистон Жумҳурияти олдида ёрқин келажак томон янги уфқлар очилмоқда. Дунё давлатлари уни мустақил давлат сифатида расмий эътироф этиб, биз билан тўла ҳажмдаги дипломатик, савдо-сотиқ, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатмоқдалар.

Ҳозирги даврда бир юз йигирмадан зиёд давлатларнинг Ўзбекистон мустақиллиги суверенлигини тан олиб, у билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга аҳд қилганликлари фактининг ўзи жумҳуриятимиз нуфузи ва обрўсининг халқаро майдонда кун сайин ортиб бораётганлигидан ёрқин далолатдир.

Ўзбекистон президентининг Туркия, Хитой, Швейцария, Саудия Арабистони, жанубий Корея, Малайзия, Индонезия, Австрия сингари мамлакатларга қилган давлат сафари ва бунинг натижасида икки томонлама манфаатдорлик асосида имзоланган муҳим шартномалар ва аҳдномалар, булар, шубҳасиз, жумҳуриятимиз истиқболи учун янги уфқлар очади. Шунингдек, қўшни давлатлар — Эрон, Покистон ҳамда диндош Саудия Арабистони, Миср Араб республикаси сингари мамлакатлар билан ҳам дипломатик, савдо-сотиқ ва маданий ҳамкорлик қилиш борасидаги алоқаларимиз чуқурлашиб, янги мазмун, мундарижа касб этиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг шу йилнинг март ойи бошида жаҳон халқлари ҳамжамияти — Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аъзолигига қабул этилганлиги улкан жаҳоншумул тарихий аҳамиятга молик воқеа бўлиб, бу ҳол ўзбек халқининг биринчи дафъа жаҳон афғор оммаси кўз ўнгиде мустақил, суверен миллат сифатида истиқлол томон юз бурганлигини намоён этади.

Жумҳуриятимиз президенти И. А. Қаримов мустақил давлатлар ҳамдўстлигига аъзо бўлган бешта давлат бошлиқларининг Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгаши якунловчи актини имзолаш пайтида (1992 йил, 26 февраль) сўзлаган нутқида шуни таъкидлагандики, «Бизнинг муддаоларимиз дунёда муносиб равишда тушунилиб, қўллаб-қувватланаётгани учун миннатдоримиз. Ўзбекистоннинг мустақиллигини юздан ортиқ давлат тан олди... Республика бир қанча халқаро ва давлатлараро ташкилотларга кирди ва кириш тарадудини кўрмоқда. Унинг қўшни мамлакатлар билангина эмас Ўзбекистон билан ҳар томонлама алоқалар ўрнатишни истовчи барча давлатлар билан дипломатик

ва сиёсат соҳасидаги муносабатлари, тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли иқтисодий ҳамкорлиги ривожланиб бормоқда.

Биз Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашига расмий равишда қўшиллар эканмиз, давлатлар ва халқлар олдида ўз зиммамизга олаётган юксак масъулиятимизни англаб турибмиз»*.

Бугун Ўзбекистон мустақил мамлакат сифатида жаҳонга танилиб, халқаро майдонда ўзининг дастлабки қадамларини қўяётган, порлоқ истиқбол сари юз бураётган экан, ҳали олдинда уни катта жиддий синовлар, мушкул муаммолар, ҳаётий қийинчиликлар кутаётганлиги шубҳасиздир. Бунинг энг муҳим босис шундаки, узоқ ҳукм сурган чор мустамлакачилиги ва сўнгги 70 йиллик шўро тоталитар тузумининг зўравонлиги диёримиз танасни зулукдек сўриб, унинг халқи турмушини ночор аҳволга солиб, иқтисодий ва маънавий ҳаётини ташиқли ва таназулга дучор этди. Президент Ислом Каримов Давосда (Швейцария) Жаҳон иқтисодий анжуманида сўзлаган нутқида (1992 йил 2 февраль) қайд этиб ўтганидек, «бой иқтисодий ва маънавий салоҳиятга эга бўлган республика ўйламай хўжалик юритиш ва казарма социализми нималигини бошидан кечирди ва аслида ана шундай хўжалик юритиш ва казарма социализми синаб кўрадиган майдонга айланиб қолди. Бунинг оқибатида ҳозир республиканинг иқтисодиёти бузилган ва у хом ашё етиштиришга йўналтирилган бўлиб, аҳолининг энг оддий эҳтиёжларини қондиришга ҳам қодир эмас, энг асосийси шундаки, жумҳурият собиқ Марказдан ва бошқа ривожланган минтақалардан тайёр маҳсулот етказиб берилишига бутунлай қарам бўлиб қолган»**. Бунинг устига Марказ вужудга келтирган «Ягона халқ хўжалиги комплекси» бош механизмнинг тезкор айланиши Ўзбекистон иқтисодиётини шу қадар зўриқтирдик, бунинг оқибатида унинг хўжалигининг турли бўғинларида узлуксиз депрессишлар, узилишлар содир бўла борди.

Собиқ Иттифоқ сиёсати ва амри билан юзага келтирилган пахта яккаҳокимлиги жумҳурият меҳнат аҳли ҳаётини издан чиқарди, уни пахта хом ашёси қулига айлантирди. Ўзбек халқи йил сайин миллионлаб тонналаб хом ашё — пахта, пилла, каноп, беҳисоб олтин, вольфрам, симоб ва шу сингари нодир металлларни «оқизмай-томизмай» Иттифоқ тасарруфига етказиб бергани ҳолда, унинг ўзи бир маҳаллар маддоҳлар тўқиган гимнимизда: «дарёлар бўйида эдик сувга зор», деб куйланганидек, қашшоқлик, ночорлик ва тақчилликка дучор бўлган эди.

Бир замонлар афсонавий гўзал ўлка, деб таъриф-тавсиф этилган, тупроғида дунёнинг етти иқлимига машҳур бўлган ширин-шарбат мевалар, тилни қирқ ёрар қовун-тарвузлар, антиқа гиёҳлар битган, ариқ-сойларида, дарёларида роҳатижон зилол сувлар оққан, сўлим боғ-роғларида, қир-адирларида анвойи гуллар ўсган, неча-неча турлардаги парранда-даррандалар макон тутган она Ўзбекистонимизнинг бугунги афгорликка юз тутган қиёфасига боқиб ич-ичингдан эзиласан, киши. Негакки, пахта яккаҳокимлиги, бир ёқлама хўжалик юритиш нафақат иқтисодиётимизни қараштибгина қолди, шу билан бирга, у муқаддас заминимизни заҳарлади, дарёларимизни қуритди, Орол ден-

* «Халқ сўзи», 1992 йил, 28 февраль.

** «Халқ сўзи», 1992 йил, 5 февраль.

гизимизни чўқтирди, атроф-муҳитни оғулади, экологик мувозанатни танг аҳволга келтирдик, бундан минг-минглаб одамларимиз ҳаёти хавф-хатар остида қолди, уларнинг кўпларининг умри завол топди. Бунинг устига ўзининг кўп асрлик бой тарихига, ранго-ранг маданий меросига эга бўлган халқимизнинг маънавий мажруҳликка маҳкум бўлганлиги, унинг азалий анъаналари, удуллари, урф-одатлари, миллий қадриятлари топталганлиги, ислом маънавияти, диний таълимот ақидалари оёқ ости қилинганлиги ва шунга ўхшаш нохуш ҳолатлар ҳам жумҳуриятимиз танасидаги жараҳат сингари уни оғир хаста аҳволга солиб қўйганди. Шу ўринда публицист Бобомурод Даминовнинг қуйидаги ҳаққоний сўзларини келтириб ўтиш жоиздир: «Нақадар аччиқ, нақадар оғир бўлса ҳам, тан олишимиз керакки, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида ўзлгимизни унутиб, манқуртлашиб қолган эдик. Қадриятларимизни, меросимизни «банк»га қўйган қиморбозлардек гардкам, деб кўкракка уриб яшадик, ҳозирини кўрдик, кун ўтишини билдик. Ўтмишимизга, тарихий шахсларимизга тош отишдан армонимиз қолмади. «Ўзинг кимсану, сенларда тарихий шахслар нима қилсин» каби кўзга кўринмас, аммо тепамизда туриб доим уқтириб турадиган алақандай дастур билан яшадик. Бизни тарихимизни, миллий меросимизни, анъаналаримизни унутишга, топташга ўргатишди. Во ажаб, ўтмишимизда айнан шундайлар рағбатлантирилди, зинадан-зинага сакрашлар ҳам аксари ҳолларда шунақанги манқуртларга насиб этди. Шундай ҳоллар ҳамон учрайди. Қаддимизни ростлаб инсон, халқ сифатида қонуний ҳуқуқларимизни талаб этиш, экологиямиз, миллатимизнинг келажаги ҳақида фикр юритиш умуман раҳбарлик дидига ёқмасди. Марказ кўрсатмаларидан чекинмай, кўркўрона таъзим қилиб яшашнигина тан олдик. Биз узоқ йиллар Кремль чироқларини кўзимизнинг нури, қалбимизнинг қўри деб билдик ва шундай яшадик. Аммо шу чироқлар шуъласида битилган дастурлар табиат ва жамиятимизни тарих кўрмаган фожналарга олиб келиши хаёлимизга ҳам келмади»*.

Шу боисдан ҳам машъум Иттифоқ харобалардан бош кўтариб, ўз қуллик жишанларидан халос бўлиб, эндиликда ўз тақдирини ўзи белгилаш, мустақил тараққиёт йўлига қадам қўяётган жумҳуриятимиз зиммасига ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳалари юзасидан улкан дастурий вазифалар юкланган. Унинг олдида беҳисоб долзарб ҳаётини муаммолар, жумбоқлар кўндаланг бўлиб турибди. Жумҳурият президенти ўз сайлов олди дастурида Ўзбекистоннинг мустақил мамлакат сифатида зудлик билан амалга оширадиган вазифаларига тўхталиб, бунда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтганди: «Бу, ўз тақдирини ва фарзандларини истиқболини ҳар ким ўзи яратиши, ҳал қилишидир: бу, миллатни маънавий, ахлоқий, маърифий инқироздан қутқаришдир; бу, ўз срига, ўз бойликларига эгаллик қилишдир; бу, тенглариго тенг бўлиш, кенг дунёга даллоллар ва воситачиларсиз чиқиш, халқаро муносабатлар ўрнатил, миллатлар ҳамдўстлигига қўшилишдир»**.

Ўзбекистон раҳбарияти сўнгги пайтларда жумҳурият сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш, фуқаролар ижодкорлиги, эркин фаолият кўр-

* «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 12 октябрь.

** «Халқ сўзи», 1991 йил, 18 декабрь.

сатишига кенг йўл очиб бериш, демократик жарасанларни чуқурлаштириш, аҳолининг турли ижтимоий қатламлари манфаатларини социал ҳимоялаш, аслий, миллий-маънавий қадриятларни ҳаётга қайтариш, ислом маданияти дурдоналарини халқ маънавий мулкига айланттириш борасида кўплаб хайрли тadbирларини амалга ошираётганлиги ва шу сингари муҳим ўзгаришлар — булар Ватанимиз порлоқ эртасига чуқур умид ва ишонч билан нигоҳ ташлашимизга кафолат беради. Бироқ шунинг ичидан керакки, жумҳуриятимизда воқе бўлаётган жабдий жарасанлар кечагина юртимизда юқори амал курсларида ўтирган, унга ўз ҳукмини ўтказган, забонини ўзгартиришга, ўзга тилда сўзлашишга мажбур қилган, тўраларча фармойишлар бериб келишга одатланиб қолган «улуғ миллат» вакиллари — «оғаларимиз»га сўмаётганлиги, шу бондан ўша шоҳона ҳаёт нашъу намосини қўмсаб, бу бой диднинг қўлдан кетишига кўника олмаётганликлари, унинг ҳуда-беҳуда ички ишларига аралашаётганликлари, «қилдан қийиқ топиш»га урилиб, оламга айюҳаннос солаётганликлари бугунги кунда ҳеч кимга сир эмасдир. Д. Сабов, Н. Черняк, А. Ципко, Б. Мишинскийларнинг «Руслар масжидлар соясида », «Инсон ҳуқуқларининг ҳимоячилари» нима учун жонбозлик қилмоқдалар?» сингари мавзуларда битилган, ўзбек халқи ва унинг зиёлилари шаънига туҳмат-бўҳтон «ёғдириш руҳи билан суғорилган «ижодлари» бунинг ёрқин ифодасидир. Бироқ, эндиликда ўз тақдирини ўз қўлига олиб, мустақиллик йўлини қатъий белгилаб олган ўзбек халқи бундай «жонқуярлар» воситачилиги ва маслаҳатига муҳтож эмасдир. Халқимизда бежиз айтилмаган: «Ит ҳуради, карвон ўтади», деб. Ўзбекистон меҳнаткашлари Анишев, Дидоренко, Усатов, Сатин, Бутурлин, Клепиков сингари бизга ақл ўргатган ва кези келганда қонимизга ташна қилган собиқ Марказ «дессантчиларининг «хизмати» ва «ҳиммати»дан аллақачон тўйиб бўлганлар.

Дарвоқе, Марказ ташаббуси билан ўлкамизга «ташриф буюрган» Гляян, Ивановлар бoshiқ яна бир тоифа «адолат посбонларининг бу ерда тартиб ўрнатимиз, ҳақни ҳаққа, ноҳақни ноҳаққа ажратамиз ва авж олиб, томирлаб кетган қонунбузарликлар, кўзбўямачиликлар, порахўрликларга нуқта қўямиз, деб жумҳуриятимизда қилган мислсиз ёвузликларини тўла қозоғга туширишга қалам ожизлик қилади. Чекланмаган ваколат соҳиблари бўлган бу кимсалар совет қонуларини сунистеъмол этиб, қанчадан-қанча софдил кишилар, суяги меҳнатда қотган, бутун умр элу юрт учун ҳалолу пок хизмат қилган халқпарвар раҳбар ходимларни судсиз, сўроқсиз ҳибсга олиб, уларни не-не қийноқ-азобларга солмадилар, аслида таг-туғи йўқ «миллионлар»ни топиб беришни талаб этмадилар, дейсиз. Уларнинг бедодлиги дастидан, зулми ситамидан ўша жабрдийдаларнинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари ҳам «бенасиб» қолмадилар, қанчалаб оилалар, хонадонлар бу қуруқ туҳмат балосидан ойлаб, йиллаб азият чекмадилар!

Москва қонуншунослари ғаразғўйлик мақсадларда тўқиб чиқариб, жаҳонга бонг урган «Ўзбеклар иши» — бу аслида жафокаш ўзбек халқининг шаънини булғаш, унинг қаддини букиш, руҳан камситиш ҳамда илгаригидек унинг қўлоғини кишанлаб, тобе ҳолда қудратли Марказ васийлигида қолишини яна бир бор «қонунийлаштириш»дан бошқа нарса эмас эди. Бу ҳақиқатни халқимиз аллақачон тушуниб етгандир.

Модомияки, ҳақиқат қарор топиб, энди биз мустақиллик йўлига қадам қўйган эканмиз, бўғига қандай яшаш, қандай ҳаёт тарзини белгилаш ҳуқуқи, тамомила ўз инон-ихтиёримизда бўлмоғи керакдир. Бировларнинг эса ички ишларимизга, муаммоларимизни қай йўсинда ҳал этишга тумшукларини суқиш, табиийки, инсоф, диёнат ва адолатдан эмасдир.

Бир гуруҳ таниқли ўзбек шоирлари яқинда матбуот саҳифаларида ажнабий тухматчи журналистлар шаънига бежиз ушбу сатрларни битмадилар: «Ҳар кимнинг киндик қони томган ери, ота мерос тупроғи буюрсин. Ким қарера яшашни истаса, марҳамат, яшайверсин. Йўлини тўсмайлик. «Малакали ходимлар» уйимизнинг тўртини эгаллаб, косамиз оқаргани йўқ-ку. Аксинча, ҳаммадан қашшоқ, ҳаммадан бемормиз. Майлига, ҳаёт аравасини бемор халқнинг ўзинга қўйиб берайлик, мустақил тортаверсин. Чарчаб кетдик миннатлардан. Саводсиз бўлаёздик бизга тутқазилган «маданиятлар»дан. Бу ёғига ўз кунимизни ўзимиз кўрайлик. Мустақил бўлиб, эмин-эркин бўлиб, шу азиз тупрогимизнинг эгаси бўлиб...»*

Бугун жумҳуриятимизнинг келажagini ўйлар эканмиз, бунда айни замонда унинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини таъминлаш борасидаги тадбирларни баб-баравар тарзда олиб боришни бир дақиқа ҳам ёддан чиқармаслигимиз лозим бўлади. Зотан, иқтисодий жабҳаларда муҳим ўзгаришлар, силжишларга эришилса-ю, бироқ, сиёсий бошқарув системаси, унинг барча институтлари такомил ҳолга келтирилмаса, ёхуд омманинг сиёсий активлиги, билимдонлиги кўтарилмаса, шубҳасиз, бундан кўзланган юксак мақсадлар томон парвоз этиб бўлмайди.

Худди шу ўринда хорижлик ватандошимиз, улкан олим ва адиб, доктор Боймирза Ҳайитнинг тубандаги изҳори дил сўзларини келтириб ўтиш жоиздир. «Баъзилар,— деб таъкидлайди у,— аввал биз иқтисодий жиҳатдан тараққий этайлик, мустақил бўлайлик, кейин сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиб кетамиз, деган ҳаёлдалар. Мен бу фикрда эмасман. Агар сиёсий жиҳатдан мустақил бўлмасангиз, яъни ўзингизни-ўзингиз идора этмасангиз, ўзингизнинг ҳудудингиз бўлмаса, сизга бутун қалби, виждони, имонила борлигини хизмат қилдирган давлат муассасаси бўлмаса, бундай ҳолда мен иқтисодий тараққиётда бўламан, ундан кейин мен мустақил давлат сиёсатида юраман, дейиш хатодир, ва бундай қиладиганларнинг ташвиқотлари бўлса, менимча, буларда бир хонлик изи бор. Мумкин қадар сиёсий мустақилликни, аввал ўртага қўйишимиз керак. Сиёсий мустақиллик эса ўзининг бутун борлиги ила иқтисодий мустақиллигимизни таъмин эта билажақдир»**

Қўп юртларни кезган, ватангадолик машаққатларини бошидан кечирган, мустақил Ватан сиймосига ташна, кекса донишманднинг бу доно фикрларининг маъзини чақмоқлик, улардан тегишли хулоса чиқармоқлик фойдадан холи эмасдир.

Айниқса мустақил Ўзбекистон равнақи, истиқлоли ўсиб келаётган навқирон авлод тарбияси ва таълимига кўп жиҳатдан боғлиқдирки, бу эса ўз навбатида жумҳуриятимизда замонавий илм-фанни янада тараққий эттиришни,

* «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 14 февраль.

** «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 3 январь.

Ўқув-тарбия жараёнини такомиллаштиришни, унинг моддий негизини мустаҳкамлашни тақозо этади. Фақат шундай йўл билангина юқори малакали, ҳар томонлама камол топган, қалби-жисмида она-Ватан туйғуси жўш урган, унинг манфаатлари, қизиқишлари йўлида ҳормай-толмай курашадиган иродали, кенг савияли, ўқимишли кишиларни тарбиялаб вояга етказиш мумкиндир. Жумҳурият президентининг сайлов олди дастурида ҳам қўйидаги аниқ ният-мақсадлар бежиз баён этилмагандир: «Маълумки, ҳар қандай қалъа ичидан олинади. Демак, биз ичкарини мустаҳкамлашимиз керак. Бунинг учун ёшлар қалбига юртга садоқат, катталарга ҳурмат, тарихга меҳр, келажакка умид туйғуларни уруғини сочишимиз лозим. Улар шарму ҳас, ор-номусни унутмасликларига эришмоқ ниятида мактабларда инқилоб қилишимиз, Ўзбекистоннинг ўз таълим тизимини, ўзига хос ва мос ўқув китобларини яратишимиз, яратганда ҳам шу ишни жуда тез амалга оширишимиз зарур»*.

Давлатимиз раҳбари айтган бу пурмаъно сўзларда ғоят катта мақсад инфодаланганлиги шубҳасиздир. Негаки, бугунги ёшлар мустақил Ўзбекистоннинг келажаги, эртаси. Зотан, биз мана шу навқирон авлод намоёндаларини қанчалик маънавий жиҳатдан баркамол, етук кишилар этиб вояга етказсак, уларнинг ҳар бирида ор-номус, миллий гурур руҳини изчил шакллантириб борсак, шу қадар кўзланган юксак тараққиёт марраларини сарни комил ишонч билан илгарилаб борган бўламиз. Кези келганда улуғ замондошимиз, забардаст олим, аллома, мутафаккир Алихонтўра Шокирхонтўра ўғлининг тубандаги ибратомуз сўзлари беихтиёр ёдга тушади: «...тушунган Ватан ўғлонқизларимиз замонавий ҳар илм-ҳунарни асоси билан яхши тушуниб, имконият борича билим ўзлаштиришга бошқалардан ортиқроқ киришимоқлари лозимдир. Чунки, «Иш билганники, қилич — урганники», деган ҳикматли оталар сўзини амалга оширар эканлар, албатта, Ватан аҳллари, айниқса, замонавий ўқишиб, етишган ўғил-қизларимиз ўз ишларини бажариб, муносиб ўрниларига эга бўла оладилар. Агар қўлида шароит бўла туриб, бир қонуний мамлакатда ўз қонуний ҳаққига эга бўла олмаганлар кишилик шарафидан ажраган, инсоният ҳаққини танимаган, одам суратлик ҳайвонлардир. Чунки, шароити топилса ҳам ўз ҳаққига етолмаслик эса ожизлик устига ишга ярамаслик демакдир. Бундай одамларни, ўтган донишмандлар мисол келтириб, оғзидаги нонини итга олдирган, қўл-оёғи соғ, қуроллик кишига ўхшатадилар»**.

Бу тонфадаги элга нафи тегмайдиган, тумшугидан наридагини кўра билмайдиган нодон кимсалардан алҳазар, деб мумтоз шەъриятимиз бобокалонларидан Хожа Аҳмад Яссавий ҳам шу ҳақ сўзларни айтган эканлар:

Тама қилма, нодонлардан, қадринг билмас,
Зулмат ичра йўл адошган — йўлга кирмас.
Бўйиунг қисиб, зори қилсанг қўлинг олмас,
Нодонларни шиква айлаб келдим mano.

Зеро, бугун саҳоватли, тароватли мўътабар она заминимиз узра мустақиллик насими эсиб, озодлик, эркинлик экинларини ниш ураётган, халқимиз ўз қал-

* Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил, 15 ноябрь.
** «Халқ сўзи» 1991 йил, 18 декабрь.

ди-бастиши тик кўтариб, нурли келажак томон мардона илк қадамлар қўяётган бир кезде шу мағрур элнинг толен ёришган ҳар бир кишиси Ваган ривож, равнақи йўлида ғайрат-шижоат кўрсатиб курашмоғи, ўз билими, ақл-заковати, салоҳияти ва фидокор меҳнати ила уни устивор этмоғи, шарафламоғи лозим бўлади. Фақат шундагина бугун режалаштираётган чўнг вазифалар, буюк мақсадлар ушалгуси ҳамда ўтган улуг аجدодларимиз, бобокалонларимиз руҳи шод бўлгусидир.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	13
Кўҳна Туронзамин тупроғи — марду-майдонлар юрти	5
Юрт босқинчиларига изн бермаган халқ.	11
Ватан эрки ва озодлиги йўлида курашганлар мадҳи	14
Чор мустамлакачилиги зулми ва асоратига қарши эрк, озодлик, ҳурлик дея қўзғалган эл.	20
1917 йил февраль ва октябрь инқилобларига нигоҳ тикиб, орзулари ушалмаган эл андуҳи.	30
Мустақиллик сари илк музаффар қадамлар.	44

На узбекском языке

Маҳмуджон СОДИҚОВ

МЫ НАСЛЕДНИКИ
ВОЛЬНОЛЮБИВОГО,
СВОБОДОМЫСЛЯЩЕГО НАРОДА.

Ташкент, «Камалак», 1992г.

Муҳаррир Н. Ҳакимов
Техник муҳаррир В. Т. Рустамов.
Мусаҳҳиҳа М. Набиева

Тираж 10.000. Формат 60×84¹/₁₆.